

Τα ακτωναμικά της Σαλαμίνας μέσα από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα

Τόποι μνήμης της μικροϊστορίας μέσα στη μακροϊστορία της

Σαλαμίνα 1902. Η πόλη της Κούλουρης και ο Βράχος του Προφήτη Ηλία.

Ο Μιχάλης Γ. Μερακλής έχει ήδη παρατηρήσει ότι με τον χώρο ως τόπο κατοίκησης και ανάπτυξης της ανθρώπινης δραστηριότητας συσχετίζεται και η τοπωνυμολογία του¹. Η δε Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος απέδωσε στον χώρο τρία βασικά χαρακτηριστικά του: την ιερότητά του, τον προσανατολισμό του και την ύπαρξη δέντρων σε αυτόν². Το τοπωνύμιο ενέχει από μόνο του μια ιστορία, την οποία αφηγείται και μεταβιβάζει στην επόμενη γενιά ως στοιχείο της ιστορίας και της μνήμης της· είναι ομιλούντα πρόσωπα. Άρα, ο άνθρωπος εγγράφει τον εαυτό του στον χώρο³, με τον οποίο συνομιλεί και από τον οποίο προσδιορίζεται.

¹ Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Όψεις παραδοσιακότητας του χώρου», *Λαογραφικά Ζητήματα*, εκδ. Καστανιώτη & Διάττων, Αθήνα 2004, σελ. 193.

² Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου», *Λαογραφικά Μελετήματα*, εκδ. Ολκός, 1975, σελ. 15-40.

³ Μαριλένα Παπαχριστοφόρου, «Αφηγηματικότητα, χώρος, σύμβολα: συνομιλώντας με ένα νησιωτικό τοπίο», *Ανθρωπολογία και συμβολισμός στη Ελλάδα*, επιμέλεια: Ελευθέριος Αλεξάκης, Μαρία Βραχιονίδου, Ανδρομάχη Οικονόμου, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2006, σελ. 283.

Όσον αφορά στη Σαλαμίνα ο πρώτος που δημοσίευσε μικρή μελέτη, σχετική με τα τοπωνυμικά της, ήταν ο Αντώνιος Χ. Χατζής⁴. Αντικείμενο της δημοσίευσής του ήταν μία αρχαία επιγραφή, στην οποία καταγράφονταν τοποθεσίες της αρχαίας Σαλαμίνας⁵. Στην εισαγωγή ανέφερε τα ονόματα του νησιού, τα οποία απαντούν σε διάφορες γραπτές πηγές, όπως *Σαλαμίσ*, *Κόλουρις-Κούλουρις*, *Κυχρεία-Κύχρεια*, *Σκιράς*, *Πιτυούσα*, *Ιαονία*, *Πελάνα*, *Ελαιούσσα*, *Υδρούσα*, *Ελευσίς* (λόγω σφάλματος των αντιγραφών της αρχαιότητας⁶) και *Νήσος Δράκοντος* (λόγω του μυθικού βασιλιά της Σαλαμίνας, Κυχρέα, ο οποίος ήταν από τη μέση και πάνω άνθρωπος και από τη μέση και κάτω φίδι). Στη συνέχεια προχώρησε στην παρουσίαση και αξιολόγηση των τεσσάρων τοπωνυμικών της επιγραφής, η αξιολόγηση των οποίων αποτελεί και το κύριο μέρος της δημοσίευσής του· αυτά ήταν η *Συπταλία* (= η νήσος *Ψυτάλεια* ή *Λειψοκουτάλα*⁷), η *Βοσφαγέα*, η *Βοειτομία* και η *Κόλουρις*. Στο τέλος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι πριν το 400 π.Χ. το σαλαμινιακό ακρωτήριο της σημερινής *Πούντας Αμπελακίων* ονομαζόταν *Κόλουρις* και ότι από τον 3^ο αιώνα π.Χ. η Αρχαία Πόλη καλείτο *Κόλουρις* και ίσως όλη η νήσος συνεκδοχικά. Τα ονόματα *Σαλαμίσ* και *Κόλουρις* χρησιμοποιούνταν συγχρόνως μέχρι και τον 12^ο αιώνα, ενώ από τον 9^ο μέχρι και τον 18^ο αιώνα το νησί καλείτο παράλληλα *Κόλουρις* και *Κούλουρις* ή *Κόλουρι* και *Κούλουρι*. Η σημερινή άκρα της *Πούντας Αμπελακίων* ονομάστηκε στην αρχαιότητα *Κόλουρις* εξαιτίας του *κολοβού* της σχήματος, εν αντιθέσει με την πλησιέστερη και αρκετά επιμήκη προς αυτήν άκρα της *Κυνόσουρας*. Τέλος, επισημαίνει ότι από κάποιο γεγονός μετατέθηκε η πόλη *Κόλουρις* στη θέση της σημερινής πόλης της Σαλαμίνας, διατηρώντας την ονομασία *Κόλουρις*, από την οποία κλήθηκε και όλο το νησί ομοίως.

Με τα τοπωνυμικά της Σαλαμίνας ασχολήθηκε και ο σαλαμίνιος λαογράφος Πέτρος Φουρικής, ο οποίος συνέταξε και σχετικό κατάλογο γύρω στο 1920⁸. Από τις

⁴ Α ν τ ώ ν ι ο ς Χ α τ ζ ή ς, «Τα αρχαία ονόματα της νήσου Σαλαμίνας, (Σαλαμίσ-Κόλουρις)», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1930, Αθήνα 1931, σελ. 60-73.

⁵ Corpus Inscriptionum Graecarum, τεύχ. ΙΙ², αριθμ. επιγραφής 1590a.

⁶ Προφορική παράδοση γηραιών Αμπελακιωτών αναφέρει ότι *ένα γενναίο παλικάρι στα παλιά χρόνια πήρε τον θρόνο, αφού σκότωσε έναν δράκοντα που κατέτρωγε τους ανθρώπους στο νησί*.

⁷ Παραφθορά της σημείωσης *ile Psyttalie* που σημειωνόταν σε γαλλικούς ναυτικούς χάρτες του 19^{ου} αιώνα.

⁸ Για τα κατάλοιπα του Πέτρου Φουρικής βλ. Η λ ί α ς Δ ρ ί β α - Μ α ρ ί α Μ π ο ύ τ σ η, *Κατάλογος Έργων Σαλαμινίων Συγγραφέων*, Εκδόσεις Τυπογραφική Σαλαμίνας - Ν. Π. Λουκάς,

ήδη δημοσιευμένες μελέτες του Φουρίκη, που σχετίζονται με τα τοπωνυμικά, διαπιστώνεται ότι τον απασχολούσε πολύ η επίλυση των εθνολογικών ζητημάτων που σχετίζονταν με τη γλώσσα και την ιστορία των λαών. Πρέσβευε ότι η όποια επίλυση προτεινόταν από τους ερευνητές, χρειαζόταν να διέρχεται από την ερμηνεία των τοπωνυμίων⁹, γιατί θεωρούσε ότι οι *άγραφες* αυτές επιγραφές αποτελούν τα

Σαλαμίνα 1996, σελ. 117. Όλο το Αρχείο του Πέτρου Φουρίκη φυλάσσεται στο Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Ιστορίας του Δήμου Σαλαμίνας. Αυτά σχετίζονται με την ιστορία και τη λαογραφία της Αττικής, της Σαλαμίνας και των Μεγάρων. Ο κατάλογος των τοπωνυμικών της Σαλαμίνας, που μας ενδιαφέρει εδώ, συντάχθηκε από τον Φουρίκη γύρω στο 1920 και χρησιμοποιείται στο παρόν πόνημα ως πρωτογενής πηγή (βλ. στο Παράρτημα Εγγράφων). Ο κατάλογος δόθηκε σε δακτυλογραφημένο αντίγραφο στον γράφοντα από τον Ηλία Δρίβα, εκπαιδευτικό. Στον εν λόγω κατάλογο αναφέρονται πολλά οικογενειακά επίθετα ως τοπωνυμικά: *Γκλιάτα* (σημαίνει *μακρύς*), *Καναβούρι* (οικογένεια *Καναβούρη*), *Καπαρέλι* (οικογένεια *Καπαρέλη*· σήμερα *Καπαραλιώτη*), *Καρέλλι* (οικογένεια *Καρέλλη*), *Μούγγουλη*, *Κοτρόνι* (οικογένεια *Κοτρώνη*), *Κριεκούκη*, *Λαμπρανό* (ως αντρικό κύριο όνομα απαντούσε στην Αθήνα, βλ. Κωνσταντίνος Ντόκος, «Η μετοικεσία των Αθηναίων στην Πελοπόννησο και η πρώτη φάση του επαναπατρισμού τους (1688- 1691)», περιοδικό *Μνήμων*, [S.I.], v. 10, p. 96-138, Ιαν. 1985. ISSN 2241-7524, αριθμ. 127 και 527. Διαθέσιμο από: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/8023/7872>). Ημερομ. πρόσβασης: 31 Μάι. 2016 doi:<http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.326>. Από τη δημοσίευση αυτήν χρησιμοποιούνται εδώ ως πρωτογενής πηγή οι κατάλογοι των οικογενειών των σελίδων 107-138. Εφεξής: Ντόκος), *Ξουλερί* (οικογένεια *Ξουλερή*), *Θάτι* (*Θάτη* =δίδεται με επιφύλαξη ως οικογενειακό επίθετο), *Ράθι* (*Ράττη*= δίδεται με επιφύλαξη ως οικογενειακό επίθετο), *Σοφράνιες* (οικογένεια *Σωφράνη*), *Τσουλούφα* (οικογένεια *Τσουλούφη*), *Τσάμη*, *Φλάσκα*, *Φούτουλι* και *Φουτούλι* (οικογένεια *Φούτουλη*) και το τουρκικό *Χαραϊτίν* (τουρκικό όνομα, πρβλ το *Χαραϊντίνι* της Θήβας).

⁹ Πέτρος Φουρίκης, «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής, Α΄. Ελληνικά τοπωνύμια, Β΄. Αλβανικά τοπωνύμια», *ΑΘΗΝΑ*, Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, τόμος 41, Αθήνησιν, τύποις εταιρείας - Π. Δ. Σακελλάριος, 1929, σελ. 77-178, ο ίδιος, «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής, Γ΄. Τοπωνύμια αμφιβόλου ετυμολογικής αρχής ή αβεβαίου θέσεως», *ΑΘΗΝΑ*, Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, τόμος 42, Αθήνησιν, τύποις εταιρείας - Π. Δ. Σακελλάριος, 1930, σελ. 111-136, ο ίδιος, «Πόθεν το εθνικόν Αρβανίτης», *ΑΘΗΝΑ*, Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, τόμος 43, Αθήνησιν, τύποις εταιρείας - Π. Δ. Σακελλάριος, 1931, σελ. 3-37, ο ίδιος, «Η εν Αττική ελληνοαλβανική διάλεκτος, (Α΄ μέρος)», *ΑΘΗΝΑ*, Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, τόμος 44, Αθήνησιν, τύποις Παρασκευά Λεωνή, 1932, σελ. 28-76, ο ίδιος, «Η εν Αττική ελληνοαλβανική διάλεκτος, (Β΄ μέρος)», *ΑΘΗΝΑ*, Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, τόμος 45, Αθήνησιν, τύποις Παρασκευά Λεωνή, 1933, σελ. 49-181, ο ίδιος, «Άρβα – Άλβα Λόγγα (Μέρος Α΄ - Άρβα, Μέρος Β΄ - Άλβα Λόγγα)», *ΑΘΗΝΑ*,

διακριτικά αποτυπώματα των λαών επί του εδάφους· γι' αυτό στις δημοσιεύσεις του βοηθητικό και ενισχυτικό ρόλο αποκτούσαν η γλωσσολογία, η ετυμολογία των λέξεων, η ιστορία των λαών, τα αρχαιολογικά δεδομένα του τόπου και κυρίως η προφορική παράδοση. Όντας γνώστης των αρβανίτικων προέβη σε δημοσιεύσεις γλωσσολογικού τύπου, καταγράφοντας όχι μόνο τοπωνυμικά αρβανίτικης προέλευσης, αλλά και στην καταγραφή ολόκληρων παραμυθιών στα αρβανίτικα.

Το 1989 ο σαλαμίνιος Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Δημήτριος Ι. Πάλλας, δημοσίευσε στο περιοδικό *Αθηνά* το άρθρο *Βροκή<*Βοϊκή, Σαλαμίνας τοπωνυμικά-τοπογραφικά-ιστορικά*¹⁰, όπου καταγράφονται και αξιολογούνται

Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, τόμος 46, Αθήνησιν, τύποις Παρασκευά Λεωνή, 1935, σελ. 9-34, ο ίδιος, «Άλβα Φουκίνη, (Μέρος Γ΄)», *ΑΘΗΝΑ*, Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, τόμος 47, Αθήνησιν, τύποις Παρασκευά Λεωνή, 1937, σελ. 262-263 (το τελευταίο δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του).

¹⁰ Δημήτριος Ι. Πάλλας, «Βροκή<*Βοϊκή, Σαλαμίνας τοπωνυμικά-τοπογραφικά-ιστορικά», περιοδικό *ΑΘΗΝΑ*, τόμος Π (80^{ος}), 1989, σελ. 99-135 (εφεξής: Πάλλας, *Βροκή<*Βοϊκή*). Αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *ΑΠΟΨΕΙΣ* του Συλλόγου Επιστημόνων Σαλαμίνας, τεύχος 30-31, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1989. Στη συχνά αναφερόμενη εδώ τοπωνυμική μελέτη *Βροκή<*Βοϊκή* του Πάλλα γίνεται σαφές από τον ίδιο τον συγγραφέα, ότι η ετυμολογία του τοπωνυμικού *Βροκή* προέρχεται από την αμάρτυρη λέξη *Βοϊκή*, γεγονός που παραξενεύει. Λογικότερη θα ήταν η σύνδεση της τοποθεσίας *Βροκή* με την ηχητική συγγένεια της αρχαίας πόλης *Βρυκούντος* της Καρπάθου ή με τη λέξη *βρόκος/βρούκος* (=ακρίδα) που απαντά στον Ησύχιο ή ακόμη και με την αρχαία λέξη *εύρροη*. Περισσότερο πιθανή φαίνεται η ετυμολογική συγγένεια του τοπωνυμικού του όρους *Βροκή* με τη λέξη *βραγκός/βρακός*= *βράχος*. Γενικά, το βραχώδες όρος καλείται στα αρβανίτικα από τους γηραιότερους σαλαμινίους ως *Vrægkji* (*Βρεγκί*), λέξη που όχι μόνο φαίνεται ότι είναι ηχητικά συγγενική με τη λέξη *Βροκή*, αλλά και αντικατοπτρίζει το βραχώδες χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου βουνού. Όμως, δεν είναι δυνατό να αιτιολογηθεί η μετατροπή του *ä* σε *o*, η μετάπτωση δηλαδή του τοπωνυμικού από *Βρεκί* σε *Βροκή*. Εξάλλου, πολλά από τα βουνά της Σαλαμίνας έχουν όμοια γεωμορφολογία με το συγκεκριμένο και αναλογικά θα καλούνταν οι βραχώδεις αυτοί λόφοι με το εν λόγω τοπωνυμικό. Θεωρώ ότι η αιτιολόγηση της ετυμολογίας του συγκεκριμένου τοπωνυμικού είναι απλή· στη Σαλαμίνα υπάρχουν πολλά τοπωνυμικά που λήγουν σε *-i*, όπως *Σκλάβι*, *Ντούνι*, *Μπότσι* και *Μπόκι*, *Γκλιόνι*, *Κούρθι* (*Κούρτι*), αλλά και *Δανήλι/Δανήλι*, *Ρέστι* (Ορέστης) και *Κλιόρι*. Τα τοπωνύμια αυτά είναι η γενική πτώση ελληνικών βαφτιστικών ονομάτων {του *Ορέστη*>*Ρέστη*, του *Δανιήλ*, της *Καλλιόρης* (>της *Καλιόρης* >της *Κλιόρης*)} ή τύποι ονομαστικής πληθυντικού έναρθρων οικογενειακών επιθέτων. Προέρχονται από τα μονοσύλλαβα επίθετα *Ntunj*, *Sklanj*, κ.ο.κ. και το άρθρο *-i*, το οποίο στην αρβανίτικη ακολουθεί μετά το ουσιαστικό. Έτσι, προέκυψαν οι τύποι *Ntunj-i*, *Sklanj-i* κ.ο.κ. που σημαίνει οι *Ντουνάιοι*, οι *Σκλαβάιοι* κ.ο.κ. και κατ' επέκταση οι εκτάσεις που έμεναν ή και καλλιεργούσαν οι οικογένειες αυτές. Έτσι κατά την αρβανίτικη έχουμε τη θέση *Sklanj-i*= τα κτήματα

ενενήντα έξι τοπωνύμια του νησιού. Στη δημοσίευση αυτήν ο Πάλλας ξεκινώντας από την προσπάθεια ερμηνείας του τοπωνυμικού *Βροκή*, του βραχώδους λόφου στην είσοδο του λιμένος των *Παλουκίων* Σαλαμίνας, προβαίνει σε μία παρουσίαση της τοπωνυμικής εικόνας του νησιού δίνοντας ετυμολογικές ερμηνείες που βασίζονται σε γλωσσολογικά στοιχεία, αρχαιολογικά ευρήματα και ιστορικά γεγονότα. Στο απροσδόκητο συμπέρασμά του καταλήγει ότι τα ελληνικά τοπωνυμικά της Σαλαμίνας είναι περισσότερα από τα αρβανίτικα¹¹ και ότι οι αρβανίτες έποικοι διδάχτηκαν αυτά από τον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό προσαρμόζοντάς τα στη δική τους διάλεκτο. Επισημαίνει δε, ότι οι αρβανίτες επέβαλαν λίγα οικογενειακά τοπωνύμια στο νησί και έδωσαν ειδικότερους τοπικούς προσδιορισμούς στην αρβανίτικη εντός ευρύτερων εκτάσεων, οι οποίες είχαν ελληνικά ονόματα¹².

Το 1996, έναν χρόνο μετά τον θάνατο του Πάλλα, η Όλγα Γκράτζιου και ο Χρήστος Λούκος δημοσίευσαν στο Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων* τα «Σαλαμινιακά έγγραφα», έργο του Δημητρίου Πάλλα, όπου εκεί είναι μεταγεγραμμένα ποικίλα έγγραφα του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Στο τέλος της δημοσίευσης παρουσιάζεται και ένας μικρός κατάλογος τοπωνυμικών που σχετίζονται με τα εν λόγω έγγραφα¹³.

της οικογένειας *Sklanj*, *Ntunj-i*= τα κτήματα της οικογένειας *Ntunj* κ.ο.κ Όσον αφορά, λοιπόν, το τοπωνύμιο *Βροκή*, είναι ορθότερη η γραφή του σε *Βρόκι* εκ του μονοσύλλαβου οικογενειακού επιθέτου *Vrokj* και του άρθρου -i και συνεπώς σημαίνει τις γαιοκτησίες της οικογένειας *Vrokj*. Η καταβίβαση του τονισμού από *Βρόκι* σε *Βροκή* έχει παρατηρηθεί στη Σαλαμίνα και συγκεκριμένα στην περιοχή *Ζαρλί* της *Κακηβίγλας*. Γηραιοί Αμπελακιώτες αποκαλούν ακόμη και σήμερα την περιοχή ως *Ζάρλι* και όχι *Ζαρλί*. Επιπροσθέτως, στον χάρτη των *Curtius-Kaupert* σημειώνεται η τοποθεσία ως *Sarli* (*Ζάρλι*). Όσον αφορά το οικογενειακό επίθετο *Βρόκης* να αναφερθεί ότι τούτο απαντά σήμερα με τσιτακισμό ως *Βρότσης* στην Αθήνα, ενώ στη Σαλαμίνα εκλείπει. Το γεγονός ότι το τοπωνυμικό δεν εξελίχθηκε με το συχνό φαινόμενο του τσιτακισμού, αλλά και ούτε επίσης εξελίχθηκε σε *Vrokjiani* (κατά το *Peranji*, *Ginanji* κ.ά.) το εντάσσει -μαζί με το *Ντούνι*, *Σκλάβι*, *Μπόκη*, *Κούρθι* και *Γκιόνι*- στα πρώτα από τα τοπωνύμια που ονοματοδοτήθηκαν από τους αρβανίτες κατά τους αρχικούς χρόνους της εγκατάστασής τους στη Σαλαμίνα κατά τον 15^ο αιώνα. Η οικογένεια *Vrokj* μάλλον εγκατέλειψε γρήγορα το νησί ή λόγω θηλυγονίας εξέλειψε. Ως ανάμνηση πια αυτών των συμβάντων της μικροϊστορίας της Σαλαμίνας έμεινε στις μέρες μας το συγκεκριμένο όνομα του βουνού.

¹¹ Ο.π., Πά λ λ α ς, *Βροκή*<**Βοϊκή*, σελ. 135.

¹² Ο.π., σελ. 120-121.

¹³ Δ η μ ή τ ρ ι ο ς Ι . Πά λ λ α ς, «Σαλαμινιακά έγγραφα», εκδοτική φροντίδα, Όλγας Γκράτζιου-Χρήστου Λούκου, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *ΜΝΗΜΩΝ*, αριθμ. 11, Αθήνα 1996 (εφεξής Πά λ λ α ς, «Σαλαμινιακά έγγραφα»).

Το 1997 ο σαλαμίνιος ερευνητής-ιστοριοδίφης Θεοφάνης Π. Καπαραλιώτης δημοσίευσε άρθρο σχετικό με τα ακτωνυμικά του νησιού¹⁴, όπου εκεί παρουσιάζονται για πρώτη φορά πολλά παράλια τοπωνύμια, γνωστά στους αλιείς της Κούλουρης. Η εργασία αυτή ήρθε να συμπληρώσει κατά μεγάλο μέρος την ιστορική-τοπογραφική δημοσίευση του Δημητρίου Ι. Πάλλα για τα σαλαμινιακά τοπωνύμια και να δώσει μια πληρέστερη εικόνα του θαλάσσιου τοπωνυμικού τοπίου του νησιού της Σαλαμίνας.

Τα προικοσύμφωνα και τα έγγραφα αγοραπωλησιών, που συντάχθηκαν κατά τη χρονική περίοδο του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου} αιώνα και μεταγράφονται στην παρούσα εργασία, έρχονται και αυτά να αυξήσουν τον αριθμό των αναφορών στα ήδη δημοσιευμένα τοπωνυμικά. Κυρίως, όμως, στα έγγραφα αυτά καταγράφονται νέα τοπωνύμια που συμπληρώνουν μερικώς την τοπογραφική εικόνα του νησιωτικού χώρου¹⁵ της Σαλαμίνας. Αυτά θα παρατεθούν κατά αλφαβητική σειρά και στο τέλος της ενότητας θα αξιολογηθούν συνολικά.

Άγιος Αθανάσιος: η περιοχή της εκκλησίας του *Αγίου Αθανασίου* βρίσκεται εντός της ευρύτερης περιοχής του *Μουλκίου* (σήμερα *Αιαντείου*, βλ. τα όσα γράφονται στην ενότητα αυτήν για το Μούλκι)· πιο συγκεκριμένα, αμέσως μετά από την παραλία *Κατσούλη* και ανατολικά της *Λεωφόρου Αιαντείου* και επί της οδού *Αγίου Χαραλάμπους*. Η περιοχή ονοματοδοτήθηκε έτσι από την ύπαρξη μικρής εκκλησίας, που σηματοδοτούσε την αφετηρία της *μεσαιωνικής στρατας του Πέρου*, η οποία ξεκινούσε από εκεί, κατευθυνόταν στην *Κακηβίγλα*, περνούσε από το *Δημήτрани*, την *Κύριζα* και κατέληγε στην περιοχή του *Πέρανι*. Ο μικρός αυτός μονοκάμαρος ναός οικοδομήθηκε κατά τους χρόνους της Φραγκοκρατίας και ανήκε σε κάποιον

¹⁴ Θεοφάνης Π. Καπαραλιώτης, «Σαλαμινιακός περίπλους, Γνωριμία με τα ακτωνυμικά μας», εφημερίδα *Η νέα Σαλαμίνα*, αριθμός φύλλου, 97 (300), Οκτώβριος 1997, σελ 17-18. Εκτός των ιστορικών άρθρων που δημοσιεύονται κατά καιρούς σε σαλαμινιακά φύλλα, δημοσιεύονται και ποιήματα λαϊκών ποιητών του νησιού (Μόδεστου Κιαμίλη, Σπύρου Δουμένη κ. ά.) που εμπίπτουν στη Νεωερική Λαογραφία, βλ. Μηνιάς Αλ. Αλεξιάδης, *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία, Συναγωγή Μελετών*, εκδ. Ινστιτούτου του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006.

¹⁵ Για την αξιολόγηση των νησιωτικών τοπωνυμίων από λαογραφική άποψη βλ. Μαρόλης Γ. Σέργης, *Για μια Λαογραφία των Τοπωνυμίων. Τα τοπωνύμια («μικρο-τοπωνύμια») μιας αγροτικής κοινότητας της Νάξου ως «μελέτη περίπτωσης»*, Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2016.

μικρογαιοκτημόνα της περιοχής, ο οποίος έκτισε τον ναό για την κάλυψη των θρησκευτικών αναγκών της οικογένειάς του και των εργατών του¹⁶.

Άγιος Γεώργιος: η περιοχή της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται αριστερά του δρόμου για το Μοναστήρι της Φανερωμένης και παλαιότερα υπήρχαν πλησίον της χωράφια με οπωροκηπευτικά και εκτενείς αμπελοκαλλιέργειες. Γι' αυτό και σήμερα η περιοχή καλείται και ως *Περιβόλια*. Ουσιαστικά και αυτή η εκκλησία σηματοδοτούσε την αφετηρία για την αριστερόστροφη κατεύθυνση του διαβάτη προς τις εκτάσεις των αγροκαλλιεργειών στην ομώνυμη περιοχή ή την κατεύθυνσή του προς τη Μονή Φανερωμένης. Έτσι, σε έγγραφο της παρούσης εργασίας αναφέρεται και η *Στράτα του Αγίου Γεωργίου*. Ο ναός είναι κτισμένος γύρω στον 12^ο αιώνα και δέχθηκε μετασκευές και προσθήκες στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Αποτελεί κι αυτός κτίσμα κάποιου μικρογαιοκτημόνα της περιοχής κατά τους χρόνους της Φραγκοκρατίας¹⁷. Πλησίον του ναού και στη μέση της Λεωφόρου Φανερωμένης υπήρχε υπεραιωνόβιος πεύκος που συνδεόταν με προφορικές παραδόσεις περί της

¹⁶ Η περιοχή αναφέρεται στα έγγραφα ΠΓ15 και 19, ΚΠ7, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1804 (=ΠΓ15). Για τον ναό βλ. Γ ε ώ ρ γ ι ο ς Τ σ α μ ί λ η ς, *Εξωκλήσια και μικροί ναοί της νήσου Σαλαμίνας, Από το Βυζάντιο μέχρι σήμερα*, περιφερειακές εκδόσεις ολόγραμμα, α' έκδοση, Σαλαμίνα 2010, σελ. 157-159 (εφεξής Τσαμίλης, *Εξωκλήσια*). Για το τοπωνύμιο βλ. Πάλλας, *Βροκή<*Βοϊκή*, σελ. 105. Για την άποψη της οικοδόμησης των ναών αυτών για την κάλυψη των θρησκευτικών αναγκών των γαιοκτημόνων και των υπηκόων τους βλ. Μ α ρ ί α Π α λ έ ρ μ ο υ , «Η Σαλαμίνα μέσα από το πέρασμα των αιώνων, Απλή αναφορά στα γεγονότα, κατά τη Βυζαντινή περίοδο και την Τουρκοκρατία στηριγμένη σε υπάρχοντα Μνημεία και έγγραφα», περιοδ. *Έρευνα*, αρ. φύλ. 19-20 (104-105), Ιούλιος-Αύγουστος 2001, σελ. 83, στήλη α' και κύριως Μ ε λ έ τ ι ο ς Τ ο ύ τ σ η ς , «Σαλαμίνα: γνωστές και άγνωστες σελίδες του ιστορικού της παρελθόντος (Αρχαία, Βυζαντινή και Ευρωπαϊκή Περιηγητική Γραμματεία) Μέρος Β'», περιοδ. *Βάκιλος, γ'επετηρίδα*, Σαλαμίνα, φθινόπωρο 2010, σελ. 79.

¹⁷ Η περιοχή του Αγίου Γεωργίου αναφέρεται στα έγγραφα ΠΓ5, ΠΔ13, 24, 31, 38 και 39, ΚΠ2, 3 και 12, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1734 (=ΠΔ24). Η Στράτα του Αγίου Γεωργίου αναφέρεται σε έγγραφο του ΦΓ7 (±1830). Για τον ναό βλ. Δ η μ ή τ ρ ι ο ς Ι . Πάλλας, «Το τρίκογχον ναύδριον του Αγίου Γρηγορίου εις την Σαλαμίνα», ΕΕΒΣ 48 (1990-1993), σελ. 13-25, όπου εκεί γίνεται αναφορά στον ναό του Αγίου Γεωργίου, Τ σ α μ ί λ η ς, *Εξωκλήσια*, σελ. 56-59, Κ λ ή μ η ς Α σ λ α ν ί δ η ς, Χ ρ ι σ τ ί ν α Π ι ν ά τ σ η, «Ναοδομία της Μέσης Βυζαντινής περιόδου στη Σαλαμίνα», ανάπτυπο από το Αρχαιολογικό Δελτίο, τόμος 48-49 (1994-1995), Μελέτες, Αθήνα 1998, σελ. 177-180 (εφεξής Α σ λ α ν ί δ η ς-Π ι ν ά τ σ η).

ιερότητάς του. Οι παραδόσεις αυτές σχετίζονταν με τις άκαρπες προσπάθειες κοπής του, καθώς και με την τραυματική εμπειρία κάποιου που αποπειράθηκε να το κόψει¹⁸. **Άγιος Γρηγόριος:** Μικρή εκκλησία των Μέσων Βυζαντινών χρόνων που βρίσκεται εντός της ευρύτερης περιοχής των *Βασιλικών*¹⁹ (παλαιότερα η περιοχή καλείτο από τους γηραιούς κουλουριώτες ως *Βασιλικό*²⁰). Το τοπωνυμικό *Βασιλικό* ή *Βασιλικά* υποδηλώνει πως τούτο ήταν ένα από τα βασιλικά κτήματα της αυτοκρατορικής αυλής του βυζαντινού κράτους, τα οποία υπάγονταν στον θεσμό της Πρόνοιας. Ο θεσμός αυτός ξεκίνησε τον 7^ο αιώνα και έγινε εντονότερος κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα²¹. είχε ως αφετηρία του την πιεστική ανάγκη εξεύρεσης σταθερών ποσοτήτων σιτηρών και ελαίου για την τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης και εκφραζόταν με την από μέρους του αυτοκράτορα παροχή προς τους στρατιωτικούς *προνοιάρηδες* αγροτικών εκτάσεων ή του δικαιώματος είσπραξης φόρων με αντάλλαγμα την προσφορά στρατιωτικών υπηρεσιών²². Το τοπωνυμικό αυτό σχετίζεται άμεσα με τον ναό του Αγίου Γρηγορίου (α' μισό 11^{ου} αιώνα), μάλλον ευκτήριο οίκο γαιοκτήμονα σε σχετικά εύφορη κοιλάδα, με την άλλοτε επιμελώς περιτοιχισμένη έκταση βορειοανατολικά και σχεδόν σε επαφή με τον παραπάνω ναό, με τον -ίσως-

¹⁸ Για τον πεύκο και τις προφορικές παραδόσεις των Σαλαμινίων περί δενδρολατρίας βλ. Παναγιώτης Βελτανισιάν, «Δύο λιθανάγλυφα από την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στην πόλη της Σαλαμίνας», στο Παναγιώτης Βελτανισιάν (επιμέλεια), *Σαλαμίνα, πτυχές της νεότερης ιστορίας της*, Α' Κύκλος Ομιλιών, Δημαρχιακό Μέγαρο Αμπελακίων, Αμπελάκια Σαλαμίνας, 15 Δεκ. 2013, σελ 57-58.

¹⁹ Για την καλύτερη κατανόηση της ιστορίας, της αρχαιολογικής φυσιογνωμίας και των λαογραφικών επιστημάνσεων που σχετίζονται με το τοπωνυμικό Βασιλικό, χρειάζεται ο αναγνώστης να συνεξετάσει και τα τοπωνύμια των Παλιάμπελων, του Βασιλικού, του Αγίου Δημητρίου στα Αμπέλια και του Αγίου Γρηγορίου, που αναφέρονται εδώ, καθώς και την ενότητα για την Ι. Μ. Φανερωμένης Σαλαμίνας.

²⁰ Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική καταγράφεται ως θέση ο *Ήμερος Πεύκος* εντός της ευρύτερης τοποθεσίας του *Βασιλικού*.

²¹ Παλλάς, *Βροκή* < **Βοϊκή*, σελ. 112, υποσημ. 8.

²² Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, *Ο βυζαντινός θεσμός της Πρόνοιας, Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοδοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1990. Βλ. ακόμη Oikonomides Nicolas, «The Role of the Byzantine State in the Economy», στο *The Economic History of Byzantium: From the seventh through the Fifteenth Century*, (επιμ. Angeliki Laiou), Washington 2002, σελ. 973-1058, ο ίδιος, «The social structure of the Byzantine countryside in the first half of the Xth century», *Σύμμεικτα* 10 (1996), σελ. 105-125.

παλαιοχριστιανικό ή μεσοβυζαντινό ναό των Αγίων Αποστόλων, στη θέση όπου σήμερα είναι χτισμένη η μονή Φανερωμένης, καθώς και τους ναούς του Αγίου Ιωάννου στην περιοχή *Ρέστη*²³ (τέλη 11^{ου} – αρχές 12^{ου} αι.) και του Αγίου Γεωργίου στο δρόμο για τη Φανερωμένη (12^{ος} αι.). Γίνεται προφανές ότι η τοπωνυμία αυτή αναφερόταν σε ευρύτατες εκτάσεις της βορειοδυτικής Σαλαμίνας, όπου εκεί καλλιεργούνταν αμπέλια και ελιές, τα προϊόντα των οποίων αποστέλλονταν στην αυτοκρατορική αυλή. Τα ερείπια του διπλής χρήσης κτηρίου -*πύργου και ελαιοτριβείου*- που υπάρχουν πλησίον του Αγ. Γρηγορίου υποδηλώνουν την παρουσία στην περιοχή βυζαντινού οικισμού, ο οποίος ήταν σε άμεση εξάρτηση με εκείνον της Ζωοδόχου Πηγής και αργότερα με εκείνον του *Βράχου* της Κούλουρης. Οι δύο αυτοί οικισμοί επικοινωνούσαν μεταξύ τους με τον αμαξωτό δρόμο που ακολουθούσε τη μικρή ανωφερή κοιλάδα, με κατεύθυνση προς τα ανατολικά.

Ο οικισμός του Αγίου Γρηγορίου Βασιλικών είναι αρχαίος και χρειάζεται να ταυτιστεί με έναν από τους τέσσερεις (συγκεκριμένα έναν από τους δύο τελευταίους) που μνημονεύονται στη δημοσιευμένη από τον Αντώνιο Χατζή επιγραφή του 4^{ου} αι. π. Χ. από το Αμπελάκι²⁴, στην οποία αναφέρονται ως τοποθεσίες της αρχαίας Σαλαμίνας η *Συπταλία*, η *Κόλουρις*, η *Βοσφαγέα* και η *Βοειοτομία*²⁵. Κατά τους

²³ Το προσωνύμιο *ο Λούτσας* για τον *Άγιο Γιάννη στο Ρέστη* είναι αδιάφορο. Ξεκίνησε από τη σημείωση του Φουρίκη *Άγιος Ιωάννης Λούτσα* (όχι Λούτσας), σημείωση που υπάρχει στον Κατάλογο, προφανώς ως διευκρίνιση για τον ίδιο, ώστε, όποτε προέβαινε στην αναλυτική παρουσίαση των τοπωνυμικών της Σαλαμίνας να γνώριζε ότι θα αναφερόταν στη συγκεκριμένη εκκλησία που βρίσκεται στην περιοχή *Λούτσα*, βλ. στο Παράρτημα Εγγράφων τον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας Π. Φουρίκη. Έτσι, λοιπόν, όταν του δίνεται η ευκαιρία να αναφερθεί στο εν λόγω τοπωνυμικό, γράφει *Άγιος Ιωάννης στη Λούτσα* (και όχι *ο Λούτσας*) Sën Nianji ndë Lutsë, βλ. Πέτρος Φουρίκης, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 132, υποσημ. 4. Λούντζα σημαίνει τον υγρό τόπο με εδαφικές λεκάνες που κρατούν το νερό της βροχής. Όμως, στην Αθήνα απαντούσε το επίθετο Λούτζας (αλλά και Λούτζης και Λούντζης). Υπάρχει, λοιπόν, μεγάλη πιθανότητα το τοπωνυμικό να σχετίζεται με την αθηναϊκή ομώνυμη οικογένεια, μέλη της οποίας θα ήταν οι μικρογαιοκτήμονες της εν λόγω περιοχής. Για το επίθετο βλ. Γεώργιος Πετρόπουλος, *Ο κώδιξ του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου 1822-1833*, Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου, Παράρτημα Επιστημονικής Επετηρίδος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1957, αριθμ. συμβολαίων 84, 796 και 839 (εφεξής: Πούλος).

²⁴ Βλ. την εισαγωγή της ενότητας αυτής.

²⁵ Αντώνιος Χατζής, «Τα αρχαία ονόματα της νήσου Σαλαμίνας, (Σαλαμίς-Κόλουρις),» ό.π.

χριστιανικούς χρόνους η περιοχή συνέχισε να κατοικείται γύρω από τον ναό του Αγίου Γρηγορίου, όπως τούτο φαίνεται από μία ολιγάριθμη συστάδα τάφων (ενός καμαρωτού και τριών κιβωτιόσχημων, στα βορειοδυτικά του ναού), από αρχιτεκτονικό υλικό παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κείμενο στον αύλειο χώρο του ναού (αράβδωτοι κίονες, ένα ιωνικό επιθηματοειδές κιονόκρανο, τμήμα διαχωριστικού αμφικιονίσκου παραθύρου) και, τέλος από τμήματα διαφόρων θωρακίων, από μία αγνύθα και από ένα απότμημα παλαιοχριστιανικής Αγίας Τράπεζας. Ίσως πλησίον ή επί της βασιλικής αυτής να οικοδομήθηκε ο ναός του Αγίου Γρηγορίου.

Η αγροτική δραστηριότητα του βυζαντινού αυτού οικισμού μαρτυρείται, κυρίως από τα ερείπια του προαναφερθέντος πύργου-ελαιοτριβείου, δυτικά του ναού. Συγκεκριμένα, τρία ογκώδη μονόλιθα βάθρα ελαιοτριβικού συστήματος πιεστηρίου, μία μονόλιθη ελαιοτριβική λεκάνη, ένας ελαιοτριβικός τροχός με οπή στο κέντρο για την περιστροφή του γύρω από ξύλινο δοκό και ένας ελαιοτριβικός κύλινδρος συνιστούν μία ελαιοτριβική βιοτεχνική εγκατάσταση μακράς διάρκειας. Στην εν λόγω περιοχή υπάρχουν και κοσμικές κατασκευές που δηλώνουν ξεκάθαρα την παρουσία βυζαντινού οικισμού. Εκτός του περιβόλου που περιέκλειε κτήμα, ανατολικά του Αγίου Γρηγορίου, ο Πάλλας σε ανασκαφή του το 1941 είχε εντοπίσει όστρακα από εφυαλωμένα αγγεία, θραύσματα αμφορέα, έναν ολόκληρο αμφορέα με κομμάτι από το σκέπασμά του και έναν πήλινο δίσκο. Το 1987, ο Πάλλας σε προχωρημένη πια ηλικία, επανέλαβε τις ανασκαφές, βόρεια του ναού, και εντόπισε τοιχία, πιθανότατα στεγασμένων χώρων, καθώς και τρεις σιρούς (υπόγειους αποθηκευτικούς χώρους, κτιστούς μέσα στο έδαφος). Οι συγκεκριμένοι σιροί έχουν βάθος περίπου 1,50μ. και η διάμετρος του πυθμένα τους είναι γύρω στο ένα μέτρο. Στο εσωτερικό τους έχουν δεχθεί ισχυρό επίχρισμα και διατηρούνταν ίχνη χυμών από σταφύλια (μούστου ή τσίπουρου) και μάλλον είναι κατασκευασμένοι κατά τον 17^ο αιώνα, μη βυζαντινής δηλαδή εποχής²⁶. Η τελευταία επισήμανση συνδέεται με την εποχή που ενδιαφέρει

²⁶ Για τα παραπάνω βλ. Δ η μ ή τ ρ ι ο ς Ι . Π ά λ λ α ς, «Ερευνες στη Σαλαμίνα», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1987, σελ. 30-43 (εφεξής: Πάλλας, Έρευνες), ο ίδιος, «Αρχαιολογικές Επιστημάνσεις στη Σαλαμίνα», ανάπτυπο από τις Μελέτες του Αρχαιολογικού Δελτίου, τόμ. 42, 1987, σελ. 218-220 (εφεξής: Πάλλας, Επιστημάνσεις). Το πλέον σημαντικό εύρημα από αυτήν την ανασκαφή του Πάλλα ήταν ένας νομισματικός θησαυρός δεκαπέντε δηναρίων τορνησίων, που βρέθηκε βόρεια του ναού. Τα νομίσματα αυτά ήταν διάσπαρτα σε χώρο ευτελούς θεμελίωσης κάποιου κτίσματος αγροτικής οικογένειας. Ίσως να πρόκειται για απόκρυψη θησαυρού που έγινε μετά το 1285,

στην παρούσα εργασία και δηλώνεται άμεσα η καλλιέργεια αμπελιών στην περιοχή αυτήν²⁷.

Αγία Μαρίνα: Η περιοχή της Αγίας Μαρίνας²⁸ βρίσκεται εντός της ευρύτερης περιοχής της Κακηβίγλας. Πρόκειται για μικρή καμαροσκεπή εκκλησία με δίρριχτη στέγη. Δυτικά της και σε απόσταση λίγων μέτρων βρίσκεται η βίγλα-παρατηρητήριο, κτίσμα που χρησιμοποιήθηκε και ως ελαιοτριβείο κατά τους Μεσαιωνικούς χρόνους²⁹. Ατυχώς σήμερα κτίζεται βόρεια αυτής της εκκλησίας μεγάλος ναός στη μνήμη των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, κτίσμα που αλλοιώνει την αρχαιολογική και αισθητική φυσιογνωμία του χώρου (Για περισσότερα βλ. στην ενότητα αυτήν όσα παρουσιάζονται για την περιοχή της Κακηβίγλας).

Άγιος Νικόλαος (περιοχής Σεληνίων): Μικρή καμαροσκεπής εκκλησία με δίρριχτη στέγη, οικοδομημένη σε παράκτια θέση των Σεληνίων³⁰, όπου σήμερα βρίσκεται ο νεότερος, ομώνυμος ναός, κτίσμα του αρχιτέκτονα Σόλωνα Κυδωνιάτη (οικοδομήθηκε το 1956). Τα φωτογραφικά τεκμήρια των αρχών του 20^{ού} αιώνα δείχνουν και μία άλλη εκκλησία, εφραπτόμενη του Αγίου Νικολάου, την Αγία Παρασκευή. Ο ναός αυτός οικοδομήθηκε σκόπιμα από τους παραθεριστές της περιοχής, γύρω στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ώστε να εορτάζουν και αυτοί μία πανύγρη κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών διακοπών τους στα Σελήνια.

όπως τουλάχιστον δείχνουν οι νομισματικές χρονολογικές ενδείξεις, ή να πρόκειται για «ταξιδιωτικό» θησαυρό ατόμου που ήρθε κατευθείαν από τη Δύση, βλ. Μί ν α Γ α λ ά ν η - Κ ρ ί κ ο υ , την αξιολόγηση του νομισματικού θησαυρού στο Βιβλίο Εισαγωγής Νομισματικού Μουσείου, αριθμ. εισαγ. 517. Η αξιολόγηση δημοσιεύεται στο Πά λ λ α ς, *Έρευνες*, σελ. 41-43.

²⁷ Το τοπωνύμιο της περιοχής του ναού του *Αγίου Γρηγορίου* αναφέρεται στο έγγραφο ΚΠ3 που συντάχθηκε το 1770. Στην ευρύτερη περιοχή του *Αγίου Γρηγορίου* εντάσσεται και το τοπωνυμικό *Σαμάρι* (*Σαμάνθι* ή *Σαμάρθι*) που είναι μικρός λόφος απέναντι από τον λόφο *Λούκεζα* (σήμερα καλείται και *Λούκισσα*). Το *Σαμάρι* αναφέρεται στον ΦΓ7(±1830).

²⁸ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΠΓ7, που συντάχθηκε το 1776.

²⁹ Δ η μ ή τ ρ ι ο ς Ι . Πά λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 106, υποσημ. 1, Τ σ α μί λ η ς, *Εξωκλήσια*, σελ. 65-68 και Π α ν α χ ι ώ τ η ς Β ε λ τ α ν ι σ ι ά ν , «Ο Μεσαιωνικός Πύργος του Αμπελακίου», *ΑΚΑΜΑΣ, Όμιλος Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας*, Ενημερωτικό Δελτίο αριθμ. 3, σελ. 25-26 (εφεξής: Π. Βελτανισιάν, Ο Μεσαιωνικός Πύργος του Αμπελακίου).

³⁰ Ο ναός αναφέρεται στα έγγραφα Ζ13 και ΦΓ14 με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1814 (=Ζ13).

Αλυκή: Παράκτιο τοπωνύμιο εντός της ευρύτερης περιοχής του Μουλκίου (Αιαντείου). Σχετίζεται με τη συλλογή και επεξεργασία του αλατιού και υποδηλώνει μικρή βιοτεχνική εγκατάσταση σύμφωνα με σχετικό έγγραφο³¹.

Αρμύρα: Πρόκειται για ακτωνυμικό³². Τον περασμένο αιώνα καλείτο από τους αλιείς ως *Αρ(λ)μύρεζα* η ακτή νότια του Προφήτου Ηλία, που εκτεινόταν από το σημερινό *Βουρκάρι* μέχρι και τον μυλό της, όπου σήμερα το Δημαρχείο της νήσου.

Βασιλικό: Το τοπωνύμιο βρίσκεται στα βορειοδυτικά του νησιού και σχετίζεται με βασιλικό κτήμα της αυτοκρατορικής αυλής του Βυζαντίου (βλ. στην ενότητα αυτήν το τοπωνυμικό *Άγιος Γρηγόριος* και τα όσα γράφονται για το *Βασιλικό*). Σε έγγραφο υπάρχει ο διαχωρισμός *Πάνω* και *Κάτω Βασιλικό*: στο ίδιο αναφέρεται και το *πηγάδι του Βασιλικού*³³.

Βρομοπήγαδο: Πηγάδι³⁴ που βρισκόταν επί της σημερινής Λεωφόρου Βασιλικών και καταχώστηκε στο παρελθόν. Σε άλλο έγγραφο αναφέρεται στην αρβανίτικη ως Βρομοπούσι³⁵ (=βρόμικο πηγάδι).

Δημήτρανι: Μικρή κοιλάδα που καταλήγει σε παραλία³⁶ και βρίσκεται ανατολικά του *Πέρανι*. Χρησιμοποιείται μέχρι και σήμερα για την καλλιέργεια οπωροκηπευτικών. Σχετίζεται με την οικογένεια *Δημητρίου* που μαρτυρείται ακόμη και σήμερα στη νήσο. Προφορικές παραδόσεις αναφέρουν την ύπαρξη μίας εκκλησίας στην περιοχή του *Δημήτρανι*, επονομαζόμενης του *Αγίου Βασιλείου*³⁷.

³¹ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΠΔ20, που συντάχθηκε το 1829. Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών του Π. Φουρική αναφέρεται ως θέση το τοπωνυμικό *Μεγάλη Αλυκή*.

³² Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΠΔ8, που συντάχθηκε το 1791.

³³ Τα τοπωνύμια αναφέρονται στο έγγραφο ΦΓ13, που συντάχθηκε γύρω στο 1830.

³⁴ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΠΔ20, που συντάχθηκε το 1829.

³⁵ Ως *Βρομοπούσι* το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα Α.Ε.Ι.Μ.Φ.Σ.-ΦΛ-Ε.Ε., αριθμ. 30, που συντάχθηκε το 1747 και στο ΠΔ8, που συντάχθηκε το 1791. Η ερμηνεία του πρώτου συνθετικού ως Δρόμος (*Βρομοπούσι-Δρομοπούσι*) είναι αδιάφορος, διότι στη Σαλαμίνα υπήρχαν, και ακόμη υπάρχουν, πηγάδια στους δρόμους και κατ' επέκταση θα ονομάζονταν κι αυτά με το προσωνύμιο *Δρομοπούσι*. Κυρίως, όμως, δεν λαμβάνεται υπόψη ότι στην αρβανίτικη ο προσδιορισμός ακολουθεί του ουσιαστικού (το πηγάδι του δρόμου) και δεν προηγείται. Βλ. και Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιόδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 104.

³⁶ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΦΓ7, που συντάχθηκε γύρω στο 1830.

³⁷ Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική αναφέρεται στην αρβανίτικη ως *Sir Vasili*.

Δημήτρωνι Ξένο: Το τοπωνυμικό³⁸ βρίσκεται στο βορειοδυτική Σαλαμίνα και συγκεκριμένα δυτικά της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του *Ρέστη*. Ονομαζόταν και *Δημητρηξένο*³⁹. Σήμερα καλείται απλά *Ξένο*. Σχετίζεται με τον αρχικό του ιδιοκτήτη, τον Δημήτριο Ξένο, γαιοκτήμονα της περιοχής. Σήμερα η οικογένεια⁴⁰ αυτή είναι αμάρτυρη στο νησί.

Ζαρλί: Μικρή κοιλάδα που καταλήγει στην ακτή της *Γυάλας* Κακηβίγλας στα νοτιοανατολικά του νησιού⁴¹. Πιθανότατα σχετίζεται με ομώνυμη οικογένεια, αμάρτυρη σήμερα στη Σαλαμίνα, μέλη της οποίας θα ήταν οι γαιοκτήμονες της περιοχής.

Θυννί: Το τοπωνυμικό⁴² αναφέρεται σε ακτή που βρίσκεται βόρεια των ορέων *Μεγάλο* και *Μικρό Στεφάνι* στο *Μούλκι (Αιάντειο)*. Ετυμολογικά σχετίζεται με το ψάρεμα των θύννων (τόννων) αλλά και με τη λέξη *θίς* (-θινός= παραλία, ακτή). Περισσότερο φαίνεται το τοπωνύμιο να σχετίζεται με συγκεκριμένο τρόπο αλιείας των εν λόγω ψαριών, ο οποίος καλείται ακόμη και σήμερα *θινιό*. Σύμφωνα με αυτόν οι ψαράδες τοποθετούσαν αλιευτικό δίχτυ κατά μήκος της νοητής γραμμής των δύο ακρωτηρίων του κόλπου, αφήνοντας μία σκόπιμη δίοδο για να περάσουν τα κοπάδια των ψαριών. Όταν αυτά περνούσαν, τότε έκλειναν τη δίοδο με το υπόλοιπο μέρος του δικτυού και έπιαναν το αλίευμα με απόχες, καμάκια και γάντζους, ή τραβούσαν το δίχτυ από την ακτή προς τα έξω ή έριχναν πέτρες ώστε τα ψάρια να κατευθυνθούν προς την παραλία και να τα *σηκώσουν* ευκολότερα. Σε αυτό το σαλαμινιακό τοπωνυμικό φαίνεται ότι ο τρόπος αλίευσης συνδέεται με το ομώνυμο ψάρι.

Κακηβίγλα: Η Κακηβίγλα βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της νήσου⁴³, μεταξύ του ακρωτηρίου *Τούρλα* και της παραθαλάσσιας περιοχής *Ντουλάπι*⁴⁴. Αρχαιολογικά ευρήματα από την κοιλάδα της *Κακηβίγλας* δείχνουν ότι υπήρχε μικρός μεσαιωνικός

³⁸ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα ΠΔ33, 34, που συντάχθηκαν το 1808.

³⁹ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΠΔ10, που συντάχθηκε το 1806.

⁴⁰ Πά λ λ α ς, *Βροκή*<**Βοϊκή*, σελ. 113, υποσημ. 11.

⁴¹ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΔΑ11, που συντάχθηκε το 1843.

⁴² Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΠΔ14, που συντάχθηκε το 1817. Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική καταγράφονται τα ακτωνυμικά *Μικρό* και *Μεγάλο Θυννιό*.

⁴³ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα ΠΔ9 και 31^α και στον ΦΓ7, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1780 (=ΠΔ31^α). Βλ και Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. ΑΘΗΝΑ, τόμ. 41, σελ. 100-101 και 103.

⁴⁴ Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική καταγράφεται το τοπωνυμικό Σεδουκία<Σεντούκια= Ντουλάπια(;).

οικισμός στην περιοχή, σε άμεση εξάρτηση με το μεσαιωνικό πόλισμα του Αγίου Δημητρίου στο *Ζαρμπαλά* αλλά και με εκείνο που είχε αναπτυχθεί γύρω από την Παναγία και την Αγια-Σωτήρα με την επωνυμία *Μητρόπολη*. Ο οικισμός αυτός μαζί με τις μεσαιωνικές εκκλησίες της *Κακηβίγλας* αλλά και τις βιοτεχνικές ελαιοτριβικές εγκαταστάσεις χρειάζεται να ενταχθεί στα όρια της λεγόμενης Μητρόπολης και αναπτύχθηκε ανατολικά του μεσαιωνικού πύργου–βίγλας και κυρίως νοτιοανατολικά του βράχου της Αγίας Ζώνης⁴⁵. Ο βιγλάτορας του πύργου ειδοποιούσε με σήμαντρα για επερχόμενη πειρατική επιδρομή τον εκεί μεσαιωνικό οικισμό αλλά και τον μεγαλύτερο της *Μητρόπολης* (μετέπειτα *Μούλκι*) διαμέσου ενός βραχώδους εξάρματος, γνωστού ως *Γκουρ-ι-κόλιτ* (αρβ. Gur i kóllit=ο βράχος του σκοπού, σήμερα ο βράχος γνωστός και ως *Δραγατσούλα*= η καλύβα του δραγάτη, του επόπτη των αγρών)⁴⁶. Μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα ακουγόταν η φράση στα αρβανίτικα *kampana i kollit* (= η καμπάνα του σκοπού, του φύλακα, του βιγλάτορα), ως κατάλοιπο της προειδοποιητικής κωδωνοκρουσίας σε περίπτωση πειρατικής επιδρομής, οπότε εσπευσμένα πραγματοποιείτο η απομάκρυνση των κατοίκων προς τους γύρω λόφους ή ο εγκλεισμός τους στις οικίες τους⁴⁷.

Οι κάτοικοι του μεσαιωνικού οικισμού της *Κακηβίγλας* ασχολούνταν με την ελαιοπαραγωγή, όπως αυτό φαίνεται από την ύπαρξη ελαιοτριβείων. Το ένα από αυτά βρίσκεται νότια του βραχώδους εξάρματος, στα δεξιά του δρόμου που οδηγεί από την Αγία Ζώνη (εκκλησία του 18^{ου} αι. πάνω σε βράχο) στην παραλιακή τοποθεσία *Λευτέρι*. Σε οικόπεδο της οικογένειας κληρονόμων οικογένειας Γαβριήλ διακρίνονται στο έδαφος τοίχοι μεσαιωνικού ελαιοτριβείου σε σχήμα παραλληλογράμμου (η βόρεια στενή πλευρά του, χωρίς θεμέλια, εφάπτεται σε βράχο. Σε επαφή προς τον δυτικό του τοίχο προεξέχει κτιστό ορθογώνιο βάθρο με πλάκα, στην επιφάνεια της οποίας υπάρχει μια κυκλική κοιλότητα ανάμεσα σε δύο ορθογώνιες εγκοπές. Επίσης, υπάρχει μονόλιθος κυλινδρικός υποστάτης με όμοια κοιλότητα και εγκοπές στις άκρες. Κυρίαρχη θέση στο χώρο έχει το κυκλικό τριβείο με ομφαλό, στο κέντρο του οποίου η εκβάθυνση χρησίμευε για τη στήριξη του συστήματος περιστροφής των

⁴⁵ Παλάλας, *Επισημάνσεις*, σελ. 195-196.

⁴⁶ Π. Βελταβιτσιάνη, *Ο Μεσαιωνικός Πύργος του Αμπελακίου*, σελ 25-26.

⁴⁷ Παλάλας, *Βροκή<*Βοϊκή*, σελ. 106, υποσημ. 1.

λίθινων τροχών σύνθλιψης ελαιοκάρπου, ενώ το βάθρο και ο υποστάτης χρησίμευαν ως υποδοχή ξύλινου κοχλία⁴⁸.

Νοτιοανατολικά του μικρού ναού της Αγια-Σωτήρας *Κακηβίγλας* και σε οικοπέδο ιδιοκτησίας Α.Ν. Πούτου είχαν μετατοπιστεί με μηχανήμα από τον ιδιοκτήτη δύο ογκώδεις πελεκητοί λίθοι, από τους οποίους ο ένας ήταν κυλινδρικός με δύο μεγάλες εγκοπές στη βάση και ο άλλος σε σχήμα πεπλατυσμένου ορθογωνίου πρίσματος, εφοδιασμένος και αυτός με δύο μεγάλες επιμήκεις εγκοπές στο επάνω μέρος της επιφάνειάς του. Τα δύο αυτά βαριά λίθινα μέλη αποτελούν στοιχεία πιεστηρίου ελαιοτριβείου και συνδέονται με το τριβείο με ομφαλό που χρησιμοποιήθηκε ως ποτίστρα, δίπλα σε πηγάδι, στα δεξιά του δρόμου προς το *Δημήτρωνι* και την *Κύριζα* (ατυχώς το τριβείο αυτό εκλάπη). Στον ίδιο χώρο βρέθηκε σφαίρα από σιδηρόλιθο (διαμ. $\pm 0,70\mu.$) που τη χρησιμοποιούσαν ως βάρος κρεμώντας της στην ελεύθερη άκρη του δοκαριού, ως δύναμη μοχλού, με την οποία πίεζαν τη στοίβα με τον πολτό του ελαιοκάρπου για την έκθλιψή του. Διάσπαρτα στην παραπάνω περιοχή είναι και άλλα λίθινα μέλη από πιεστήρια, τα οποία υποδηλώνουν την ύπαρξη τουλάχιστον άλλου ενός ελαιοτριβείου⁴⁹. Συνεπώς στην περιοχή της *Κακηβίγλας* υπήρχαν στα μεσαιωνικά χρόνια τουλάχιστον τέσσερα ελαιοτριβεία, συμπεριλαμβανομένου και αυτού που λειτουργούσε μέσα στον πύργο της *Κακηβίγλας*, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Ο εσθονός περιηγητής Otto Magnus von Stackelberg που επισκέφτηκε τη Σαλαμίνα το 1811, αναφέρει τον πύργο της *Κακηβίγλας* ως *υπερμέτρως υψούμενον κωδωνοστάσιον*⁵⁰. Η παρατήρηση αυτή σημαίνει πως ο περιηγητής βρήκε τον πύργο της περιοχής σε χρήση και λειτουργία. Στο εσωτερικό του παρατηρητηρίου αυτού υπάρχουν βαριά λίθινα στοιχεία ελαιοτριβικής εγκατάστασης που χρησίμευαν για τη σύνθλιψη ελιάς και την παραγωγή λαδιού. Η διπλή αυτή χρήση των κτηρίων ήταν συνήθης στα μεσαιωνικά χρόνια και συνάγεται το συμπέρασμα πως ο πύργος αυτός δεν είχε μόνον τον σκοπό της επιτήρησης των ακτών και της ειδοποίησης με σήμαντρα των εγγύς οικισμών (*Κακηβίγλας* και *Μητρόπολης Μουλκίου*) για επερχόμενο κίνδυνο, αλλά εξυπηρετούσε και μια λειτουργική ανάγκη των ντόπιων, την παραγωγή λαδιού. Μάλιστα, ο δημόσιος χαρακτήρας του κτηρίου υποδηλώνεται

⁴⁸ Πα λ λ α ς, *Επισημάνσεις*, ό.π.

⁴⁹ Πα λ λ α ς, *Επισημάνσεις*, ό.π.

⁵⁰ Πα λ λ α ς, *Σαλαμινιακά*, σελ. 15, υποσημ. 4.

έμμεσα, αν υποθέσουμε πως ο βιγλάτορας, ως εντεταλμένος των γαιοκτημόνων-προνοιάριων, είχε ανάμεσα στα καθήκοντά του και την επίβλεψη της παραγωγής του λαδιού εντός του παρατηρητηρίου-ελαιοτριβείου.

Στο οικόπεδο της οικογένειας Πούτου που αναφερθήκαμε πιο πριν, είχε πραγματοποιηθεί το 1972 μικρή ανασκαφική έρευνα από την Α΄ Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και είχαν επισημανθεί τότε λείψανα θεμελιώσεων και τοιχοποιίας, τάφοι, δύο κίονες, κιονόκρανο, τεμάχιο θωρακίου κ.ά. Όλα αυτά τα αρχιτεκτονικά στοιχεία συνιστούν τμήματα της χαμένης εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής, την οποία η προφορική παράδοση τοποθετεί στη συγκεκριμένη περιοχή. Από την τοιχοδομία, αργολιθοδομή με πολύ αραιή χρήση παρένθετων θραυσμάτων πλίνθων και με γωνίες από μεγάλους πελεκητούς λίθους, είναι δυνατό να χρονολογηθεί η ανέγερση του ναού αυτού γύρω στον 8^ο με 9^ο αιώνα⁵¹.

Ένας άλλος ναός που υπάρχει στην περιοχή αυτή είναι το σταυρεπίστεγο ναύδριο της Αγια-Σωτήρας με εξωτερικά τρίπλευρη αψίδα και παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις: στην πρώτη και παλαιότερη ανήκουν τα κάτω μέρη των τοίχων, ενώ στη δεύτερη φάση ανήκουν τα υψηλά μέρη και οι καμάρες. Τα στοιχεία αυτά της δεύτερης φάσης είναι χτισμένα με ευτελή υλικά και η αργολιθοδομή τους είναι κακότεχνη, ενώ οι τοίχοι της πρώτης φάσης είναι επιμελώς χτισμένοι με μεγάλους πελεκητούς λίθους στις γωνίες και με παρένθεση πλίνθων οριζοντίως. Η τοιχοδομία αυτή της α΄ φάσης προσιδιάζει με εκείνη της Αγίας Παρασκευής που βρίσκεται πλησίον της, στοιχείο που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και οι δύο ναοί οικοδομήθηκαν κατά τον 8^ο αι. με 9^ο αιώνα και ανήκαν σε δύο διαφορετικά γειτονικά υποστατικά μικρών γαιοκτημόνων. Το ναύδριο της Αγια-Σωτήρας αρχικά φαίνεται να ήταν χτισμένο στον τύπο της μονόχωρης σταυροειδούς εκκλησίας με τρούλο⁵². Κατά πάσα πιθανότητα, κάποια σεισμική δραστηριότητα επέφερε την κατάρρευση του επάνω μέρους της εκκλησίας της Αγια-Σωτήρας και την ολοκληρωτική καταστροφή της Αγίας Παρασκευής. Προτιμήθηκε, λοιπόν, τότε από τους ντόπιους η επισκευή της Αγια-Σωτήρας, της οποίας έστεκαν τουλάχιστον οι τοίχοι, παρά η εκ νέου οικοδόμηση της Αγίας Παρασκευής, που μάλλον θα είχε καταρρεύσει όπως προαναφέρθηκε. Με το πέρασμα των αιώνων τα ερείπια της εκκλησίας αυτής καταχώσθηκαν με συνέπεια να διασώζεται η ύπαρξή της κατά κύριο λόγο από την

⁵¹ Πα λ λ α ς, *Επισημάνσεις*, σελ. 197.

⁵² Πα λ λ α ς, *Επισημάνσεις*, ό.π.

προφορική παράδοση. Η εκκλησία της Αγια-Σωτήρας (Μεταμόρφωση του Σωτήρος) φαίνεται ότι υποδηλώνει τη χρήση αυτής ως κοιμητηριακού ναού του μικρού πολισίματος της Κακηβίγλας κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι συνήθως ήταν και η τακτική των Αμπελακιωτών κατά την οικοδόμηση των οικιών τους να παίρνουν από μία μικρή πέτρα που γειτνίαζε με κάποια εκκλησία και να την εντοιχίζουν στα θεμέλια. Η πέτρα αυτή θεωρείτο ιερή. Ίσως, λοιπόν, ένας λόγος για τον αφανισμό της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής στην Κακηβίγλα ήταν αυτό το έθιμο της σταδιακής αποξήλωσης λίθων που προέρχονταν από ιερά κτίσματα.

Καματερό Το *Καματερό*⁵³ είναι χτισμένο στη βόρεια πλαγιά του ακρωτηρίου της *Πούντας-Ράχης Αμπελακίου*⁵⁴. Η μέχρι τώρα βιβλιογραφία προσδιόριζε ότι η ονοματοδοσία *Καματερό* ξεκίνησε σχετικά πρόσφατα, συγκεκριμένα γύρω στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20ού αιώνα και ότι παλαιότερα η περιοχή καλείτο *Πέραμα* και το σημερινό *Πέραμα Αττικής Αντιπέραμα*⁵⁵. Ο Πάλλας θεωρούσε πιθανότερο πως η ετυμολογία του τοπωνυμίου σχετιζόταν με τη χρήση των καματερών βοδιών, ζώων που χρησιμοποιούνταν για τις ανάγκες της άροσης. Η προφορική παράδοση, όμως, δεν διασώζει κάποια πληροφορία που να σχετίζεται με τη χρήση βοδιών στην εν λόγω

⁵³ Το τοπωνυμικό συναντάται στο έγγραφο Z2, που συντάχθηκε το 1816. Στον χάρτη των Curtius-Kaupert σημειώνεται ως *Καματερός*. Δεν είναι ορθή η σύνδεση του εν λόγω τοπωνυμίου με τη βυζαντινή οικογένεια των *Καματηρών*, διότι δεν υπάρχει κάποια γραπτή πηγή στην οποία καταγράφονται γαιοκτησίες της οικογένειας αυτής στη Σαλαμίνα. Άλλα ειδικότερα τοπωνυμικά του Καματερού είναι ο *Μύλος* (ή *Βουνό* ή *στου Παπαδόπουλου* (επίθετο παραθεριστή), όπου το πλάτωμα πάνω από Δημοτικό Σχολείο Καματερού), η *Γλώσσα*, όπου και παλαιότερα το ναυπηγείο Ψηλοπάτη, ο *Μόλος* (ή *Σκάλα*), το *Άσπρο Λιθάρι* (περιοχή Γυμνασίου-Λυκείου Αμπελακίων, βλ. παραπάνω όσα γράφονται γι' αυτό), η *Ράχη του Καματερού* (ελαφρύ ύψωμα αμέσως μετά τα σχολεία), η *Λίμνη* (όπου σήμερα το Γήπεδο), το *Σκίντεζι* (ανατολικά της Λίμνης), *στου Τσικουράκου* (από επίθετο παλαιού παραθεριστή), το *Κάβο-Μπάνιο* (ακτή Κουπετώρη), *Ντράσα* (βραχώδης ακτή, όπου μέχρι και τη δεκαετία του 1980 αποτελούσε το σημείο της παροχής νερού στη Σαλαμίνα από την Ε.ΥΔ.ΑΠ. Για τη *Ντράσα* γενικά βλ. και Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδικό *ΑΘΗΝΑ*, τόμος 41, σελ. 144.), η *Πούντα* (ακρωτήριο), η *Καλάδα του πεθαμένου*, και ο ύφαλος *Ρηχό* (τα δύο τελευταία είναι θαλασσωνύμια). Βλ. ακόμη Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 84-85.

⁵⁴ Το τοπωνυμικό συναντάται στο έγγραφο Z7, που συντάχθηκε το 1807.

⁵⁵ Για τα παραπάνω βλέπε Πά λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 110, υποσημ. 4 και στην ηλεκτρονική σελίδα <https://freethinikingisland.wordpress.com/2015/10/26/παναγιώτης-βελτανισιάν-το-καματερό/> ημερ. πρόσκτ.: 6.7.2016. Οι γηραιές Αμπελακιώτισσες, όταν ήθελαν να επισκεφθούν συγγενισσές τους στο Καματερό, έλεγαν περιπαικτικά: *Πάμε να δούμε τις Περαματζούδες*.

περιοχή. Η άποψη ότι το *Καματερό* ονομαζόταν *Πέραμα*, ενισχυόταν και από το γεγονός ότι μέχρι και τη δεκαετία του 1930 προσορμίζονταν στον μόλο της περιοχής τα ιστιοφόρα πλοίαρια που διεκπεραίωναν τον διάπλου με την απέναντι αττική ακτή. Η θαλάσσια αυτή συγκοινωνία μαρτυρείται ήδη από τον περιηγητή Ζιρό, ο οποίος επισκέφτηκε το νησί γύρω στο 1670⁵⁶. Μέσω αυτής της θαλάσσιας συγκοινωνίας μεταφέρονταν όχι μόνο άνθρωποι αλλά και εμπορεύματα, όπως λάδι, στάρι, αλεύρι καθώς και το γνωστό κρασί του νησιού, το σαββατιανό. Τα αγαθά αυτά παράγονταν στις αγροτικές περιοχές του *Αμπελακίου*, του *Ντοροτού*, του *Καματερού* και των *Σεληνίων*. Το στάρι αλεθόταν στη *Ράχη*, όπου και ο ανεμόμυλος που αποτυπώνεται στην περίφημη χαλκογραφία του 1811, που σχεδιάστηκε από τον εσθονό βαρόνο Otto Magnus von Stakelberg⁵⁷. Το τοπωνύμιο *Καματερό* προσδιόριζε τις αγροτικές εκτάσεις της περιοχής, κυρίως αυτές που βρίσκονταν στην κατωφέρεια της βόρειας πλαγιάς της *Ράχης Αμπελακίου*. Ορθότερα ο Φουρικής επισημαίνει ότι το άγονο έδαφος της περιοχής απαιτούσε κάματο, κόπο. Τα χώματα αυτά καλούνται από τους καλλιεργητές μέχρι σήμερα ως *καματερά*. Ο εντοπισμός του τοπωνυμικού του *Καματερού* σε έγγραφο του 1816 στην παρούσα εργασία αναιρεί την άποψη για το σχετικά πρόσφατο του τοπωνυμικού και το ανάγει πλέον σε χρόνους παλαιότερους. Και τα δύο τοπωνυμικά *Καματερό-Πέραμα* χρειάζεται να θεωρηθούν ότι ήταν σε χρήση κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους: το μεν *Καματερό* αναφερόταν στα καλλιεργήσιμα χωράφια της πλαγιάς, το δε *Πέραμα* αναφερόταν στη διαδικασία του διάπλου, από την οποία ονοματοδοτήθηκε έτσι η περιοχή του μόλου.

⁵⁶ Παλάλας, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 110, υποσημ. 5.

⁵⁷ Πα να γ ι ώ τ η ς Β ε λ τ α ν ι σ ι ά ν, «Ο ανεμόμυλος στο Καματερό Σαλαμίνας – Η πρώτη απεικόνισή του», περιοδ. *Βάκιλος*, Δ' Επετηρίδα, Σαλαμίνα, φθινόπωρο 2011, σελ. 6-7

Πούντα Καματερού, 1936. Το πέραμα *Παναγής*.

Καρέλα: Πρόκειται για δασώδες, παράκτιο βουνό⁵⁸ της οροσειράς της Μάλιζας και βρίσκεται μεταξύ των βουνών *Φούρθι* και *Στεφάνι*. Οι υπώρειες του συγκεκριμένου βουνού ήταν καλλιεργήσιμα εδάφη μέχρι και τη δεκαετία του 1970, οπότε και απαλλοτριώθηκαν από το Δημόσιο για την εγκατάσταση μικρής ΝΑΤΟϊκής βάσης τροφοδοσίας πετρελαίου. Το τοπωνυμικό σχετίζεται με το παρεμφερές Καρέλλι που καταγράφει ο Φουρίκης⁵⁹ και φαίνεται ότι είναι οικογενειακό επίθετο.

Κατζούλη: Το τοπωνύμιο⁶⁰ βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή του *Μουλκίου-Αιαντείου* και συγκεκριμένα βορειοδυτικά της περιοχής του *Αγίου Αθανασίου*. Περισσότερο γνωστή σήμερα είναι η πολυσύχναστη παραλία του. Στα ενδότερα της περιοχής υπήρχε μέχρι και τη δεκαετία του 1950 ομώνυμο πηγάδι με άφθονο νερό, που υδροδοτούσε τις γύρω αγροκαλλιέργειες. Η περιοχή σχετίζεται με την οικογένεια *Κατσούλη*, μέλη της οποίας ζούσαν μέχρι και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα στη Σαλαμίνα και ήταν οι ιδιοκτήτες των εκτάσεων αυτών⁶¹.

Κοκκινέα Πέρου: Το τοπωνυμικό⁶² βρίσκεται εντός της ευρύτερης περιοχής του Πέρανι και αποτελούσε ιδιοκτησία της οικογένειας Πέρου, αμάρτυρης στη Σαλαμίνα

⁵⁸ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα ΠΓ35 και Ζ7, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1807 (=Ζ7).

⁵⁹ Βλ. Κατάλογος Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρίκη.

⁶⁰ Το τοπωνυμικό συναντάται στα έγγραφα ΚΠ3 και στον ΦΓ7, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1770 (=ΚΠ3).

⁶¹ Παλάλας, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 105, υποσημ. 6.

⁶² Το τοπωνυμικό αναφέρεται στον ΦΓ13, που συντάχθηκε το 1830 περίπου.

σήμερα. Στην Αθήνα απαντούσε και εκεί ως οικογενειακό επίθετο⁶³. Προφανώς ονομάστηκε έτσι λόγω του κόκκινου χρώματος του χώματος του χωραφιού.

Κουβέλη: Το τοπωνυμικό⁶⁴ βρίσκεται μεταξύ της ευρύτερης περιοχής του Πέρανι και της Κύριζας και συγκεκριμένα στη νότια κλιτύ του Λούγγου. Σχετίζεται με την ιδιοκτησία της οικογένειας Κουβέλη, αμάρτυρης σήμερα στη Σαλαμίνα. Η οικογένεια απαντούσε στην Αθήνα⁶⁵ και φαίνεται να σχετίζεται με την ομώνυμη περιοχή. Μέλη της θα ήταν οι ιδιοκτήτες της τοποθεσίας.

Κούλουρη: Το τοπωνυμικό⁶⁶ σχετίζεται με τη μεσαιωνική πόλη που συμπήχθηκε κοντά στον μυχό του κόλπου της Σαλαμίνας, σε μικρή κοιλάδα αθέατη από τη θάλασσα, μεταξύ του βραχώδους λόφου του Προφήτη Ηλία και εκείνου των Μύλων. Το μεσαιωνικό πόλισμα βρισκόταν γύρω από τις εκκλησίες του Αγίου Ανδρέα (*Sën Entreu*) και του Αγίου Μηνά (*Sën Minai*). Αυτές χτίστηκαν κατά τον 12^ο αιώνα, όπως τούτο συνάγεται από προφορικές μαρτυρίες για την αρχιτεκτονική τους φυσιογνωμία. Η μεν πρώτη ανήκε στον τύπο της τετρακονίου σταυροειδούς εκκλησίας με τρούλο ή τρίκλιτης βασιλικής, ενώ η δεύτερη στον τύπο της δικιονίου σταυροειδούς με τρούλο⁶⁷. Αναφέρεται, μάλιστα, πως ο ναός του Αγ. Μηνά ήταν αρκετά κεχωσμένος και διακρίνονταν πάνω από την επιφάνεια του εδάφους τα 2/3 περίπου του όλου κτίσματος. Η μερική αυτή επιχωμάτωση ήταν εύλογο να συμβεί, μιας και βορειοδυτικά του ναού και σε μικρή απόσταση από αυτόν διασταυρώνονταν τρία ρέματα, το ρέμα της Βένιζας⁶⁸, της Λένιζας και του Μανάκα. Αυτά ενώνονταν σε ένα κοινό ρέμα (εκεί όπου η σημερινή οδός Άγγελου Σικελιανού) που περνούσε μπροστά από την εκκλησία του Αγ. Μηνά και χυνόταν στη θάλασσα. Η λάσπη που μετέφεραν

⁶³ Ντόκος, αριθμ. 222 και 314.

⁶⁴ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΠΓ31, που συντάχθηκε το 1772. Βλ. Ντόκος, αριθμ. 40, όπου απαντά ο τύπος του επιθέτου ως Κουμπελής.

⁶⁵ Μέρτζιος, έγγραφο 21, Σουρμελής, στον αλφαβητικό κατάλογο, σελ. 309-312 και Πούλος, αριθμ. συμβολαίων 50, 101, 64, 207, 426 και 714 με τη γραφή Κούβελος.

⁶⁶ Το τοπωνυμικό συναντάται στα έγγραφα ΠΓ1, 2, 5, 9, 15, 30, 31, 32, 39, Ζ1, 2, 3, ΔΑ4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 14, 16, 18, ΠΔ1, 2, 4, 8, 10, 11, 12, 13, 17, 21, 27, 29, 30, 31^α, 32, ΚΠ1, 2, 3, 7, 8, 9 με παλαιότερη αναφορά του τύπου *Κούλουρη* (<αρχ. *Κόλουρις*) σε δημοσιευμένο έγγραφο του 1720, βλ. Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο ς Δ . Μ έ ρ τ ζ ι ο ς, «Θωμάς Φλαγγίνης και ο μικρός Ελληνομνήμων, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών», τόμ. Θ', εν Αθήναις, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος ΙΔ'-1939, σελ. 143.

⁶⁷ Πάλλας, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 127-128 και 129 την υποσημ. 3.

⁶⁸ Γενικά για το τοπωνυμικό βλ. Πέτρος Φορικός, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 100.

τα τρία αυτά ρέματα συνέβαλαν κατά καιρούς στο μερικό καταχώσιμο του ναού. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι δύο αυτές εκκλησίες κατεδαφίστηκαν και άρχισαν να οικοδομούνται σταδιακά οι σημερινές που γνωρίζουμε. Κατά τη διαδικασία της επέκτασης του ναού του Αγ. Ανδρέα το πηγάδι που βρισκόταν ανατολικά του ιερού καταχώστηκε, όπως και εκείνο του Αγ. Μηνά λόγω της εγγύς οικοδομικής δραστηριότητας στα νότιά του.

Οι συστάδες των χριστιανικών τάφων που αποκαλύφθηκαν κατά καιρούς μέσα στη σημερινή πόλη της Κούλουρης καθώς και το βυζαντινό νεκροταφείο που εντοπίστηκε στα βορειοδυτικά της, αποτελούν επιπρόσθετα τεκμήρια για τη σύμπληξη μεσαιωνικού οικισμού. Ο σχετικά μεγάλος αριθμός λίθινων μελών ελαιοτριβικών μηχανισμών, προερχομένων από την περιοχή του σημερινού κέντρου της πόλης της *Κούλουρης*, αποδεικνύουν πως οι κάτοικοι ασχολούνταν και εδώ με την ελαιοκαλλιέργεια και την παραγωγή λαδιού στις περιοχές του *Ξένου*, του *Αγ. Γεωργίου*, του *Ρέστη* και του *Βρετού – Χαρίτου*. Συγκεκριμένα, από την περιοχή της Ζωοδόχου Πηγής προέρχονται δύο λίθινα, μέλη ελαιοτριβικού μηχανισμού (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας): το ένα είναι κυλινδρικό με τόρμο στο κέντρο και λειτουργούσε με το να το κυλούν πλαγιαστό, περιστρεφόμενο σε άξονα πάνω σε απλωτό τριβείο· το άλλο έχει κωλούρου κώνου σχήμα με βαθύ τόρμο στο κέντρο και με δύο βαθιές χαρακίες σταυρωτά και περιστρεφόταν γύρω από έμβολο προσαρμοσμένο στις εγκοπές. Από το κέντρο της πόλης της Κούλουρης προέρχεται, επίσης, ένας ελαιοτριβικός τροχός με τη μία του επιφάνεια κυρτή και την άλλη επιπεδική, με οπή στο κέντρο ώστε να περιστρέφεται γύρω από ξύλινο άξονα και, τέλος, δύο μονολιθικά κυλινδρικά τριβεία, το ένα με ομφαλό και το άλλο χωρίς, που βρίσκονταν στην πλατεία του *Μπόσκου* και χρησίμευαν ως γούρνες για το πότισμα των ζώων δίπλα στα δύο πηγάδια⁶⁹ (ατυχώς καταχώστηκαν, όταν έγινε ανάπλαση της πλατείας πριν από αρκετές δεκαετίες).

Οι γύρω από την πόλη της Κούλουρης αγροτικές περιοχές (*Ρέστης*, *Αγ. Γεώργιος*, *Ξένο*, *Βρετό*) εντάσσονται στην αυτοκρατορική τακτική της «πρόνοιας», η οποία, όπως έχουμε γράψει (βλ. Βασιλικό), εκφραζόταν με την παροχή στους στρατιωτικούς αξιωματούχους εκτάσεων, ή των δικαιωμάτων είσπραξης φόρων από την αντίστοιχη περιοχή με αντάλλαγμα την προσφορά στρατιωτικών υπηρεσιών. Ο σχεδόν φεουδαρχικός αυτός θεσμός δείχνει ότι η στρατιωτική τάξη ζούσε σε βάρος του

⁶⁹ Παλάας, *Επισημάνσεις*, σελ. 215-217.

εξαθλιωμένου ντόπιου πληθυσμού, η ζωή και η διαβίωση του οποίου ήταν σε εξάρτηση, σχεδόν «εκβιαστική», από τους εκάστοτε γαιοκτήμονες. Οι τελευταίοι σε ένδειξη γενναιοδωρίας – μάλλον λαϊκισμού θα λέγαμε – ανοικοδομούσαν εντός των αγροτικών εκτάσεων που λάμβαναν ως δώρο από την αυτοκρατορική αυλή της Κωνσταντινούπολης ναΐδρια για την πραγματοποίηση της χριστιανικής λατρείας και την εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων των εργατών–υπηκόων τους. Παράλληλα, οι κτηματίες αυτοί εκδήλωναν την υποταγή τους στην πολιτική της βασιλεύουσας αρχής εξασφαλίζοντας την εύνοιά της αλλά και την ανοχή της για οποιαδήποτε επιλογή τους εις βάρος του υπόδουλου ντόπιου πληθυσμού που ζούσε εξαθλιωμένα και εργαζόταν για την προσπόριση αγαθών υπέρ της άρχουσας τάξης.

Να σημειωθεί, τέλος, ότι ο οικισμός της Κούλουρης προς το τέλος του Μεσαίωνα πήρε το όνομα *Βράχος*, όπως αυτό φαίνεται ξεκάθαρα σε ενετικό έγγραφο του 1720: *συμφώνως πληρεξουσίω γενομένω εν τω Βράχω Κουλούρης*⁷⁰ (ο καταβιβασμός της οξείας στην παραλήγουσα, προφανώς λόγω της γενικής πτώσης). Το τοπωνυμικό *Βράχος* απαντά σε πολλές περιπτώσεις μεσαιωνικών οικισμών που ήταν χτισμένοι επάνω ή πλησίον βραχώδων βουνών. Στο παραπάνω έγγραφο *Κούλουρη* ονομάζεται προφανώς όλο το νησί, ενώ *Βράχος* ο οικισμός που συμπίχθηκε δυτικά–νοτιοδυτικά του βραχώδους όγκου του προφήτη Ηλία, μια θέση επιβλητική στον μυχό του κόλπου της Σαλαμίνας. Σε έγγραφο του 1810 αναφέρεται ως τοπογραφικός προσδιορισμός *το χωριό της Κούλουρης*⁷¹.

Μαρούδη: Η τοποθεσία⁷² βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της Σαλαμίνας. Πρόκειται για μικρή κοιλάδα μεταξύ του βραχώδους λόφου *Σκλάβι* και της περιοχής *Χαλιώτη*. Ακτωνυμικό της περιοχής *Μαρούδη* είναι και το ακρωτήριο *Μερτζάνη*⁷³. Η κοιλάδα καταλήγει στη θάλασσα, όπου κείτονται καταβυθισμένα ερείπια

⁷⁰ Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός Ελληνομνήμων», *Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμος Θ', εν Αθήναις, Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, ΙΔ'.-1939, σελ. 143, (εφεξής: Μέρτζιος, Ο Μικρός Ελληνομνήμων).

⁷¹ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΔΑ7, που συντάχθηκε το 1810.

⁷² Το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα ΠΔ38, 39, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1835 (=ΠΔ38).

⁷³ Από το αραβ.τουρκ. *mercän*, κοράλλι. Χρησιμοποιείτο και ως βαφτιστικό. Στην Αθήνα απαντούσε η οικογένεια Μερτζάνη (Σουρμελής, στον αλφαβητικό κατάλογο, σελ. 309-312), καθώς και το επίθετο Μπερζανής, (βλ. Ντόκος, αριθμ. 354), το οποίο ομοιάζει με το Μερτζάνη.

(παλαιοχριστιανικής;) εκκλησίας. Οι εκτάσεις αυτές ανήκαν στην οικογένεια Μαρούδη που απαντά και σήμερα στη Σαλαμίνα.

Μούλκι: Το τοπωνυμικό συναντάται σε αρκετά έγγραφα⁷⁴. Σύμφωνα με την τοπική προφορική παράδοση *άλλοτες το Μούλκι ήτανε απέναντι, στον άγιο-Δημήτρη, κι εδώ (ενν. στο σημερινό χωριό του Μουλκίου) ήτανε μοναστήρι με καλογέρους. Οι γυναίκες θέλανε να φύγουνε από κει και να 'ρθουνε κοντά στους καλογέρους. Οι άντρες δεν θέλανε. Τότες οι γυναίκες άρχισαν να ρίχνουν στο πηγάδι του Φράγκου (κοντά στα ερείπια του αγίου Δημητρίου στον Ζαρμπαλά) κάθε μέρα από ένα μικρό παιδί και λέγανε πως ο τόπος είχε αγερικά κι έριχναν τα παιδιά στο πηγάδι. Κι έτσι άφησαν το παλιό χωριό κι ήρθανε και κάτσανε εδώ. Κατά άλλη παραλλαγή οι κάτοικοι εγκατέλειψαν τον παλιό οικισμό, επειδή δράκοντας κατέτρωγε τα παιδιά τους⁷⁵. Οι παραπάνω δύο προφορικές παραδόσεις σχετίζονται μεταξύ τους και αναφέρονται στο πόλισμα που είχε ιδρυθεί κατά τους παλαιοχριστιανικούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους και ήκμασε μέχρι τον 11^ο αιώνα με 12^ο αιώνα στη σημερινή περιοχή Ζαρμπαλά, στις υπώρειες νοτίως του Μαυροβουνίου. Οι θάνατοι στο πηγάδι καθώς και η παρουσία του δράκοντα αντανακλούν κάποιο δυσάρεστο γεγονός λοιμού ή και λειψυδρίας. Η παραλλαγή της αρχικής παράδοσης που αναφέρεται στη δραστηριότητα του δράκοντα ίσως να πρόκειται για μια ορθολογιστική ερμηνεία του δέους που υπέβαλαν τα ερείπια στους ανθρώπους της εποχής εκείνης.*

Ο οικισμός αυτός ήταν κατά κύριο λόγο αγροτικός και κτηνοτροφικός και λιγότερο αλιευτικός. Υπέστη σοβαρές καταστροφές μεταξύ του 551 με 601 από τις κατά καιρούς σεισμικές δραστηριότητες, όπως και ο αντίστοιχος οικισμός της Ζωοδόχου Πηγής. Κατά τα τέλη μάλιστα του 6^{ου} αιώνα προστέθηκαν στους κινδύνους που είχαν να αντιμετωπίσουν οι ντόπιοι και οι επιδρομές των Σλάβων που έγιναν σε μεγάλο τμήμα της Νότιας Ελλάδας⁷⁶. Τα πορίσματα των αρχαιολογικών

⁷⁴ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα ΠΓ7, 9, 10, 11, 16, 17, 19, 35, 37, ΠΔ39 και ΔΑ10, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο που συντάχθηκε το 1776 (=ΠΓ7). Η Στράτα του Μουλκίου αναφέρεται στα έγγραφα ΠΓ32 και 43, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1799 (=ΠΓ32) και, τέλος, το Χωριό του Μουλκίου αναφέρεται στο έγγραφο ΠΓ35, που συντάχθηκε το 1808.

⁷⁵ Οι δύο αυτές προφορικές παραδόσεις διασώζονται από Πάλλας, *Σαλαμινιακά*, σελ.118, υποσημ. 4.

⁷⁶ Γεώργιος Κακαβάς - Σοφία Ζύρμπα, «Νέα αρχαιολογικά δεδομένα για την Παλαιοχριστιανική και Πρωτοβυζαντινή Σαλαμίνα», *ΑΚΑΜΑΣ, Όμιλος Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας*, Ενημερωτικό Δελτίο, αριθμ. 3, σελ. 19-22.

ανασκαφών που θα εκτεθούν εν μέρει συνοπτικά, συμπληρώνουν την εικόνα του μεσαιωνικού πολιτισματος του Μουλκίου στις όσο το δυνατόν περισσότερες όψεις της ιστορίας του, όπως τις κατέγραψαν οι ίδιοι οι ανασκαφείς του (Πάλλας, Κακαβάς).

Πριν από αρκετές δεκαετίες, συγκεκριμένα το 1941 και κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής, ο Δημήτρης Πάλλας πραγματοποίησε ανασκαφή στη περιοχή του Ζαρμπαλά Μουλκίου και στα δεξιά της μεσαιωνικής *Στράτας του Πέρου* που οδηγούσε στην *Κακηβίγλα*, το *Δημήτрани*, την *Κύριζα* και το *Πέρανι*. Εκεί ανέσκαψε ερείπια εκκλησίας που η προφορική παράδοση τα απέδιδε στον Άγιο Δημήτριο. Τα θεμέλια του μικρού ναού που αποκαλύφθηκαν οδήγησαν τον ανασκαφέα στο συμπέρασμα ότι χτίστηκε στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας. Τα αρχιτεκτονικά ευρήματα έδειξαν ότι έγινε μερική κατάρρευση του ναού, πιθανώς από κάποιον σεισμό και διαρρυθμίστηκε στα τέλη του 13^{ου} αιώνα με επισκευή και προέκταση. Ο ναός ήταν τοιχογραφημένος και κατά την α΄ και κατά τη β΄ φάση (οικοδόμηση και επισκευή-προέκταση). Ταφές (των κτητόρων) εντοπίστηκαν εντός και εκτός του ναού, ενώ τα γλυπτά ευρήματα (πεσσίσκοι, ιωνικά και κορινθιακά κιονόκρανα, θωράκια) ανήκουν στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, στοιχείο που δείχνει ότι κάτω από τα ερείπια του ναού ή πλησίον αυτού υπάρχει κάποιο άλλο παλαιοχριστιανικό μνημείο. Να σημειωθεί ακόμη ότι μαρμάρινα μέλη από αρχαίο μνημείο της περιοχής (τράπεζα, κυβόσχημο βάθρο, υποστάτης κ.ά.), πιθανότατα ρωμαϊκών χρόνων, χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό οικοδόμησης του ναού⁷⁷. Κατά τους νεότερους χρόνους τα αρχαία αυτά μέλη μαζί με άλλες πέτρες χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή «βραγκού», επιμήκους δηλαδή τειχίου ως διαχωριστικού ορίου μεταξύ δύο ιδιόκτητων εκτάσεων, κοντά στον παλαιό μελισσόνα του Σωτήρη Β. Βασιλείου στον άγιο Αθανάσιο του Ζαρμπαλά⁷⁸, από όπου ξεκινούσε η μεσαιωνική Στράτα του Πέρου.

Το 2007 η τότε Α΄ Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στη δικαιοδοσία της οποίας υπαγόταν η Σαλαμίνα, πραγματοποίησε σωστική ανασκαφή στην περιοχή *Σολάκη*, όπου αποκαλύφθηκε νεκροταφείο (5^{ου} αι. – 7^{ου} αι.) με αξιόλογα ευρήματα, όπως αγγεία, ενώτια (σκουλαρίκια), χάλκινες και αργυρές περόνες, δύο χάλκινες και μία αργυρή μηλωτρίς (εργαλείο ωτοκαθαρισμού), δύο χάλκινοι κωδωνίσκοι

⁷⁷ Για τα παραπάνω βλ. Πάλλας Ι. Δημήτριου, «Ανασκαφή εν Σαλαμίνι», *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1941-1944, Αθήνα 1945, σελ 21-26.

⁷⁸ Πάλλας, Σαλαμινιακά, σελ. 113.

(περίαπτο αλλά και παίγνιο των παιδιών), πόρπες και ένα νόμισμα – χάλκινο εικοσανούμμιο της εποχής του Φωκά (602-610). Η παρουσία των πορπών αποδεικνύει ότι τουλάχιστον τρεις νεκροί ήταν άντρες, πιθανότατα στρατιωτικοί ή αξιωματούχοι, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για θέματα φορολογίας, στρατολογίας και απονομής δικαιοσύνης. Στο ανώτερο στρώμα ενός ομαδικού τάφου επτά ατόμων εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα επιχρίσματος ασβέστη, στοιχείο που δείχνει ότι οι νεκροί αυτοί ήταν θύματα λοιμού. Έτσι, για τη μη μετάδοση της τότε ασθένειας αλλά και για λόγους απολύμανσης ο τάφος σφραγίστηκε με παχύ στρώμα ασβέστη⁷⁹. Ο λοιμός αυτός μπορεί να σχετιστεί με την προφορική παράδοση που αναφέρθηκε προ ολίγου περί ερήμωσης του οικισμού, αν και θεωρείται κάπως απίθανο λόγω των τεσσάρων περίπου αιώνων που παρεμβάλλονται (7^{ος} - 11^{ος}).

Η ερήμωση του οικισμού του Ζαρμπαλά πιθανότατα επήλθε λόγω λειψυδρίας ή λόγω σεισμικής δραστηριότητας που οδήγησε στην κατάρρευση και επίχωση των πηγαδιών. Αυτό συνέβη μάλλον κατά τον 11^ο ή 12^ο αιώνα και σχετίζεται περισσότερο με την προφορική τοπική παράδοση περί της ρίψεως μικρών παιδιών σε πηγάδι. Οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να αναζητήσουν άλλο μέρος, πλησίον του παλαιού οικισμού, και συγκεκριμένα εγκαταστάθηκαν κοντά σε πηγή άφθονου ύδατος (όπου σήμερα είναι ο Άγιος Γιάννης ο Νηστικός). Εκεί συνέπηξαν οικισμό, ο οποίος σήμερα ονομάζεται *Χωριό*. Οι βυζαντινές εκκλησίες της Παναγίας και της Αγια-Σωτήρας (Μεταμόρφωση του Σωτήρος Χριστού), χτισμένες και οι δύο κατά τον 12^ο αιώνα⁸⁰, φαίνεται ότι ανήκαν σε υποστατικό ισχυρού γαιοκτήμονα, ο οποίος ήταν στρατιωτικός ή κάποιος αξιωματούχος της αυτοκρατορικής αυλής της Κωνσταντινούπολης και έλαβε τις εκτάσεις αυτές ως *πρόνοια*. Τα ναύδρια αυτά αποτελούσαν μέσο επίδειξης της ισχύος του αλλά και μέσο λαϊκισμού αφού ο ναός εξυπηρετούσε την κάλυψη των θρησκευτικών πεποιθήσεων των δουλοπάροικων, οι οποίοι εργάζονταν για να συντηρούν την ανώτατη τάξη και να συμβάλλουν παράλληλα στην πιεστική ανάγκη εξεύρεσης σταθερών ποσοτήτων λαδιού και σταριού για την τροφοδοσία των τοπικών στρατιωτικών αξιωματούχων αλλά και της Βασιλεύουσας.

Για το πότισμα των αγροκαλλιεργειών είχαν κατασκευαστεί δύο μεγάλες δεξαμενές, στις οποίες συγκεντρωνόταν νερό από την πηγή του Αγίου Ιωάννη του

⁷⁹ Γ ε ώ ρ χ ι ο ς Κ α κ α β ά ς - Σ ο φ ί α Ζ ύ ρ μ π α, ό.π.

⁸⁰ Α σ λ α ν ί δ η ς-Π ι ν ά τ σ η, σελ. 167-176.

Νηστικού και από άλλο ένα πηγάδι δυτικά της Αγια-Σωτήρας⁸¹. Από το μέγεθος και τη χωρητικότητα των δεξαμενών γίνεται εμφανές ότι προορίζονταν για την υδροδότηση μεγάλης έκτασης ελαιοκαλλιιεργειών και γενικά αγροκαλλιιεργειών και έπαιξαν μεγάλο ρόλο στη διατήρηση και εδραίωση της αγροτικής οικονομίας κατά τους βυζαντινούς χρόνους στο Μούλκι⁸².

Η εκκλησία της Αγια-Σωτήρας (Μεταμόρφωση του Σωτήρος) αποτέλεσε από τα βυζαντινά χρόνια τον κοιμητηριακό ναό του νεκροταφείου του μεσαιωνικού οικισμού του Μουλκίου. Ο δε ναός της Παναγίας επιβίωσε ως αντρικό μοναστήρι κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους και τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας. Η προφορική παράδοση, η οποία μάλλον είναι αληθής και φαίνεται ότι απηχεί πραγματικά γεγονότα, διασώζει ότι οι καλόγεροι ήρθαν σε διένεξη με τους κατοίκους του ολιγοπρόσωπου οικισμού για κτηματικές διαφορές. Οι διαμάχες οδήγησαν τους

⁸¹ Πάλλας, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 117, στην υποσημ.

⁸² Κατά τους χρόνους της Φραγκοκρατίας χτίστηκε και ο Άγιος Γιάννης ο Νηστικός, όπως δείχνουν τα αρχιτεκτονικά τυπολογικά χαρακτηριστικά τού μικρού αυτού μνημείου (οξυκόρυφη είσοδος, υπόσκαφη οροφή). Λίγο μετά το τέλος της Φραγκοκρατίας οικοδομήθηκε το εκκλησάκι της Παναγίας της Φλεβαριώτισσας κοντά σε πηγή υστερορωμαϊκών χρόνων. Η πηγή, διακοσμείται με μαρμάρινη κεφαλή ζώου (λέοντα), έργο των παραπάνω χρόνων. Από το στόμα του λέοντα έρρεε το νερό. Όσον αφορά τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Αγίου Ιωάννου του Νηστικού χρειάζεται να σημειωθούν τα ακόλουθα: οι τοιχογραφίες της εν λόγω εκκλησίας ομοιάζουν με τις χρονολογημένες κατά το 1623 τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στο Γκίνανι σύμφωνα με σημείωση του ίδιου του αγιογράφου πάνω σε μία από τις τοιχογραφίες. Οι τοιχογραφίες των εκκλησιών του Αγίου Ιωάννου στο Ρέστη, του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο κοιμητήριο Φανερωμένης, του Αγίου Δημητρίου στα Παλιάμπελα Βασιλικών, του Αγίου Νικολάου του εν Βουνένοις στο Μπατσί (έχουν συντηρηθεί), της Παναγίας του Μπόσκου, της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο χωριό του Μουλκίου, του παρεκκλησίου της Αγίας Παρασκευής που εφάπτεται στην Μεταμόρφωση του Σωτήρος, του Αγίου Ιωάννου (Γ' Εύρεση της Κεφαλής του Προδρόμου) στο Αμπελάκι και του Αγίου Πέτρου, επίσης στο Αμπελάκι, οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου της Υπαπαντής (σήμερα εντός βοηθητικού χώρου της εκκλησίας και οι οποίες προέρχονται από την εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Αμπελάκι), είναι έργα του ίδιου δημιουργού, καθώς έχουν χρησιμοποιηθεί τα ίδια αντίβολα. Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για συνεργείο αγιογράφων, το οποίο φαίνεται ότι έδρασε κατά το δεύτερο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα στη Σαλαμίνα. Η ευρύτητα του καλλιτεχνικού αυτού έργου στο νησί ίσως υποδηλώνει κάποιο τοπικό συνεργείο. Η γεινίαση, όμως, με την Αθήνα μάς οδηγεί να αποδώσουμε τα έργα αυτά σε κάποιο αθηναϊκό συνεργείο. Μάλιστα, στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου του εν Βουνένοις στο Μπατσί υπάρχει πάνω σε τοιχογραφία σημείωση από κάποιο μέλος του εν λόγω συνεργείου που έγραψε τα εξής: *1647 μηνί οκτοβρίου 3 / +.....ο νικολός έΓραφα / με τον κυρηο μας τι έβαλα [κατά τις;] / απετίσης του φράκου και ο αδελ/φός του σταμάτις και ο γιάνις μα/θητής του.*

μοναχούς να εγκαταλείψουν το μοναστήρι και τα κτήματά τους και να αναζητήσουν ηρεμία σε πτυχή της δασώδους κορυφής του βουνού της *Μάλιζας*, όπου έχτισαν εκεί το μοναστήρι του αγίου Νικολάου κοντά σε μικρή πηγή που κάλυπτε τις ανάγκες της επιβίωσής τους. Φαίνεται, όμως, ότι με το πέρασμα των χρόνων η ποσότητα του ύδατος της πηγής ολοένα και λιγόστευε, γεγονός που ανάγκασε τους μοναχούς να εγκαταλείψουν τη μονή αυτήν και να μεταφερθούν λίγο πιο κάτω σε άλλη δασώδη χαράδρα, και κοντά σε πηγή άφθονου νερού (δυτικά του Αγίου Ιωάννου του Καλυβίτη) και να ιδρύσουν εκεί τη νέα μοναστική τους κοινότητα ανεγείροντας νέο ναό (1752) στη μνήμη και πάλι του αγίου Νικολάου⁸³. Το μοναστήρι αυτό υπάρχει και σήμερα και είναι γνωστό ως ο άγιος Νικόλαος στα *Λεμόνια* (<Ελεήμων)⁸⁴.

Πίσω από τις διαμάχες και τις διενέξεις ντόπιων και καλογέρων γίνεται αντιληπτό ότι έχουμε να κάνουμε με την -ίσως- πρώτη κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους λαϊκή μικροεξέγερση, η οποία συνοδεύτηκε από τη δίωξη των μοναχών και την κατάληψη από τους εξεγερμένους των αγρών που ανήκαν στη μικρή μονή. Η τοπικού χαρακτήρα αυτή μικροεξέγερση, που σημειώθηκε στο νησί μας εκδηλώθηκε κατά της εξουσίας της Εκκλησίας, η οποία τότε εκφραζόταν στο Μούλκι με την κατοχή και εκμετάλλευση εκτεταμένων αγροτικών καλλιεργειών και την αφαίρεση κάθε δυνατότητας από τους ντόπιους να κατέχουν κτήματα, ώστε να είναι σε θέση να καλύψουν τις βασικές ανάγκες για την επιβίωσή τους. Οι διάσπαρτες, μάλιστα, λίθινες λεκάνες ελαιοτριβείων στο Μούλκι δείχνουν πως η κύρια ασχολία των κατοίκων στα βυζαντινά χρόνια ήταν η ελαιοκομία και κατ' επέκταση πηγή εσόδων

⁸³ Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, «Ο παλαιός Άγιος Νικόλαος της Σαλαμίνας», *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*, 1923 (έτος 2^ο), σελ. 443-448, ο ί δ ι ο ς, «Ο Άγιος Νικόλαος της Σαλαμίνας», *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*, 1924 (έτος 3^ο), σελ. 121-141.

⁸⁴ Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική καταγράφεται το τοπωνυμικό *Λουτρό*, νότια του Αγίου Νικολάου στα Λεμόνια. Πρόκειται για πηγάδι βυζαντινών χρόνων που βρίσκεται κοντά σε ερείπια αγροτικής εγκατάστασης των ίδιων χρόνων. Μπροστά από το πηγάδι ξεκινούσε αυλάκι που κατέληγε στα περιβολάκια (σήμερα καταχωσμένο). Τα ερείπια αυτά ενδέχεται να σχετίζονται με την εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Καλυβίτου και τον ερημίτη που ασκήτευε εκεί. Βλ. και Π. Φουρική, περιοδ. ΑΘΗΝΑ, τόμ. 41, σελ. 109, τα όσα γράφει για την *Καμάρεζα*. Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική καταγράφεται, επίσης, το τοπωνυμικό *Μετόχι* που σχετίζεται με τη σημερινή περιοχή *Σκουπίδια* στο *Κανάκιανι*, όπου και εντυπωσιακό ακτινωτό πετράλωνο, βλ. Π α ν α γ ι ώ τ η ς Β ε λ τ α ν ι σ ι ά ν, «Επισημάνσεις στην Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική της Σαλαμίνας (15^ο αι. – 20^ο αι.)», περιοδικό *Βάκιλος*, τεύχος 5, Σαλαμίνα 2015, σελ. 9-31 και συγκεκριμένα στη σελ. 26, υποσημ. 88.

το λάδι. Μέχρι τη δεκαετία του 1980 κοντά στην πηγή του Αγίου Ιωάννου του Νηστικού υπήρχε πηγάδι και δίπλα του τριβείο ελαιοκάρπου, μια λίθινη δηλαδή λεκάνη με ομφαλό στο κέντρο. Σε μικρή απόσταση ανατολικά της πηγής σωζόταν, πριν τη διαπλάτυνση του δρόμου στη νότια πλευρά του, υπόλειμμα τοίχου από αργολιθοδομή, ασβεστοκτισμένον με επιμέλεια και με έναν όρθιο δόμο με κυκλοτερή κοιλότητα. Ο δόμος με την κοιλότητα χρησίμευε ως υπομόχλιο πιεστηρίου ελαιοτριβείου· δεχόταν δηλαδή την άκρη ισχυρού δοκαριού, μέσω του οποίου πίεζαν τη στοίβα από τα μουντάφια ελαιοπολτού για την έκθλιψή του⁸⁵.

Να σημειωθεί, τέλος, ότι το Μούλκι μέχρι τουλάχιστον τον 17^ο αιώνα ονομαζόταν *Μητρόπολη*⁸⁶, όπως μνημονεύεται από ξένους περιηγητές του παραπάνω αιώνα (*Metropolis*, *Metropi* και *Metropis*). Η τοπωνυμική αυτή μαρτυρία είναι ακριβής και όσον αφορά την Αθήνα μαρτυρείται ο συγκεκριμένος όρος πριν το έτος 1204 να χαρακτηρίζει κτήσεις εκκλησιαστικές κάτω από τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη. Το πόλισμα, λοιπόν, αυτό υπήρξε επισκοπή πριν τον 10^ο αιώνα αλλά και έδρα του επισκόπου Σαλαμίνας. Κατά τους χρόνους αυτούς η *Επισκοπή Σαλαμίνας* κατείχε την τρίτη θέση στην επικράτεια της Μητρόπολης της Αθήνας. Ο περιηγητής Spon (1676) καταγράφει την εκκλησία της Παναγίας ως αντρική μονή, καλουμένη Μητρόπολη και κοντά σ' αυτήν μερικά σπίτια. Ο συνταξιδιώτης του Wheler αναφέρει αντί μονής χωριό που είναι χτισμένο πάνω σε λόφο, ενώ ο Chandler, περιηγητής και αυτός της ίδιας περίπου εποχής, αναφέρει τα ερείπια ενός εγκαταλειμμένου χωριού, μάλλον του οικισμού του Αγίου Δημητρίου που είχε ήδη εγκαταλειφθεί κατά τον 12^ο με 13^ο αιώνα. Το χαμένο πια τοπωνύμιο *Μητρόπολη* αντικατοπτρίζει μια πραγματικότητα. Χρειάζεται να θεωρηθεί ότι ο Άγιος Δημήτριος στο *Ζαρμπαλά* υπήρξε η έδρα του επισκόπου της βυζαντινής *Σαλαμίνας*. Μετά την εγκατάλειψη του εκεί οικισμού (μάλλον λόγω λειψυδρίας) και τη μετεγκατάσταση των κατοίκων στις υπώρειες της *Μάλιζας*, μεταφέρθηκε παράλληλα και η έδρα της επισκοπής με το να ανεγερθούν εκεί οι δύο εκκλησίες της Παναγίας και της Αγια-Σωτήρας. Εξάλλου το ίδιο το τοπίο την εποχή εκείνη θύμιζε μια μικρή μοναστική κοινότητα με τα ερείπια του Αγίου Δημητρίου και τις δύο βυζαντινές εκκλησίες να δεσπόζουν των χαμηλών οικιών στο φόντο ενός καταπράσινου δάσους, αλλά και τα διάσπαρτα εκκλησιάκια της περιοχής της *Κακηβίγλας* έδιναν την εντύπωση ότι η

⁸⁵ Πα λ λ α ς, *Επισημάνσεις*, σελ. 191.

⁸⁶ Πα λ λ α ς, *Βροκή**Βοϊκή, σελ. 114, υποσημ. 5 και σελ. 116, υποσημ. 2.

περιοχή αυτή ήταν μια μοναστηριακή πολιτεία. Το βυζαντινό τούτο πόλισμα αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του νότιου μυχού του όρμου της Σαλαμίνας, μιας και οι νοτιοανατολικές ακτές του νησιού αποτελούσαν τότε τα σημεία ελλιμενισμού στη νήσο.

Η μετάπτωση του τοπωνυμικού *Μητρόπολη* σε *Μούλκι* μάλλον έγινε γύρω στα τέλη του 17^{ου} με τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, όταν οι μοναχοί της μονής της Παναγίας είχαν εκδιωχθεί από εκεί και ως εκ τούτου είχαν απωλέσει τον έλεγχο των αγροκαλλιεργειών που ανήκαν στο μοναστήρι. Εξαιτίας, λοιπόν, της απόσυρσής τους στη δασώδη πτυχή της *Μάλιζας* και των σχετικά μακριά από αυτούς κτημάτων, ιδιώτες του χωριού (να σημειωθεί ότι την εποχή αυτήν είχαν εγκατασταθεί και οι νεοφερμένοι Αρβανίτες και επομένως είχε αυξηθεί και ο πληθυσμός) θέλησαν να οικειοποιηθούν τα χωράφια και τις ελιές με το να υπαγάγουν τις εκτάσεις αυτές σε *μούλκι* χωρίς, όμως, κάποια σουλτανική επικύρωση. Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους ο επίσκοπος Αιγίνης, Ύδρας και Σαλαμίνας Σαμουήλ θεώρησε το Μούλκι της Σαλαμίνας ως *κατά παράδοσιν* κτήμα, του οποίου τη νομή είχε ο εκάστοτε Μητροπολίτης Αθηνών μέσω της εμπραγμάτου σχέσης της αλλοτινής *Επισκοπής Σαλαμίνας* με την Μητρόπολη της Αθήνας και διεκδίκησε έτσι τα δικαιώματα της νομής έναντι της κοινότητας της Σαλαμίνας, η οποία υπερασπιζόταν τότε τη δική της κυριότητα επί των κτημάτων αυτών, ώστε να αποκομίσει έσοδα για τη σύσταση ελληνικού σχολείου⁸⁷. Μετά από όλα αυτά συνάγεται το συμπέρασμα ότι ενώ *μούλκι* στην τουρκική σημαίνει το περιμαντρωμένο κτήμα που επικυρώθηκε από το σουλτάνο σε χριστιανούς κατά πλήρες δικαίωμα ιδιοκτησίας, στη δική μας περίπτωση *μούλκι* σημαίνει απλά την *ιδιόκτητη γη*, όπως αυτό γίνεται εμφανές και από αναφορές σε προικοσύμφωνα και πωλητήρια έγγραφα του 18^{ου} αιώνα. Με την έννοια του αγαθού ως αποκτήματος -ή καλύτερα θα λέγαμε ως επίκτητου χαρίσματος της προσωπικότητας κάποιου- η λέξη *μούλκι* λάμβανε την παραπάνω ιδιότητα σύμφωνα με παλαιό δίστιχο που λεγόταν στη Σαλαμίνα: η φρονιμάδα κι η τιμή είναι μεγάλο *μούλκι* / και μοιάζει με το μάλαμα κλεισμένο στο σεντούκι⁸⁸.

⁸⁷ Για τα παραπάνω βλ. Πάλλα, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 116, υποσημ. 2.

⁸⁸ Πάλλα, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 117, στο τέλος της υποσημείωσης 2.

Παλούκια: Ακτωνύμιο⁸⁹ μεταξύ του όρους της *Βροκής* και της περιοχής της Αγίας Βαρβάρας⁹⁰. Σήμερα είναι το επίνειο του νησιού. Το ακτωνύμιο σχετίζεται με τους πασσάλους που υπήρχαν προπολεμικά στα ρηχά της αμμώδους ακτής και στους οποίους έδεναν τις βάρκες τους οι αλιείς⁹¹. Οι πάσσαλοι αυτοί ήταν κατά τα δύο τρίτα μπηγμένοι στον βυθό και το υπόλοιπο εξέιχε της επιφάνειας της θάλασσας. Στην ουσία ήταν το *ρεμέτζο* (αγκυροβόλιο) για το δέσιμο με σχοινί της λέμβου από την πρύμνη, ενώ η πλήρη δενόταν σε μικρότερο μπηγμένο πάσσαλο επί της ακτής. Έτσι, η βάρκα έμενε όσο το δυνατό σταθερή στους δυνατούς ανέμους. Ο τρόπος αυτός πρόσδεσης των λέμβων θυμίζει βενετσιάνικο τρόπο, τον οποίο θα διδάχτηκαν οι ντόπιοι από τους Βενετούς κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας. Σήμερα η ακτή έχει δεχθεί εκτενή προκυμαία, όπου αράζουν τα φεριμπότ της γραμμής *Παλούκια-Πέραμα*. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ο τρόπος πρόσδεσης των λέμβων με πασσάλους απαντούσε και στο *Καματερό*, περιοχή που γειτνιάζει με εκείνη των *Παλουκίων*. Σε έγγραφο της παρούσης εργασίας απαντά η γραφή *Παλλούκια* (με δύο - λ-), η οποία αποδίδει φωνητικά τη λέξη με παχύ και ηχηρό το γράμμα λάμδα⁹².

Πατητήρι: Το τοπωνύμιο⁹³ δηλώνει αγροτική εγκατάσταση και σχετίζεται με τη δραστηριότητα της αμπελοκαλλιέργειας, η οποία ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στη Σαλαμίνα μέχρι και τη δεκαετία του 1960, οπότε και άρχισε η κατάτμηση μεγάλων εκτάσεων προς οικοπεδοποίηση και πώληση. Σήμερα το τοπωνύμιο *Πατητήρι* λέγεται για μία από τις παραλίες της περιοχής Κολώνες, το οποίο δεν φαίνεται να σχετίζεται

⁸⁹ Το ακτωνύμιο αναφέρεται στα έγγραφα ΔΑ6, ΠΔ6, 8, 31β, 35 και στον ΦΓ35, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1747 (=Α.Ε.Ι.Μ.Φ.Σ.-ΦΛ-Ε.Ε., αριθμ. 30). Βλ. ακόμη Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 91.

⁹⁰ Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική σημειώνεται το ακτωνυμικό Κάβο Βάρβαρο. Από τους Καματεριώτες αλιείς καλείται Κάβο Βάρβαρι. Ο Πάλλας σχετικά γράφει: *υπό το «Βάρβαρι» υπονοείται, πιθανώς, και η εντεύθεν της Κυνοσούρας θάλασσα του στενού της Σαλαμίνας, τερματιζομένου εις τον όρμο των Παλουκίων, όπου παλαιόν σταυρεπίστεγον ναῦδριον της Αγίας Βαρβάρας...* Πά λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 110, υποσημ. 2.

⁹¹ Από γηραιούς αλιείς λέγεται συχνά ότι είχαν ακούσει από τους προγόνους τους πως σε περιπτώσεις κακοκαιρίας «κατέβαιναν κάτω στα Παλούκια να δουν αν οι βάρκες ήταν στη θέση τους ή τις είχε πάρει ο καιρός».

⁹² Α.Ε.Ι.Μ.Φ.Σ.-ΦΛ-Ε.Ε., αριθμ. 30, {-}, που συντάχθηκε το 1747.

⁹³ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα ΔΑ17, Παπαγγελής 30, ΠΔ8 και 28, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1755 (=ΠΓ30). Βλ. και Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδικό *ΑΘΗΝΑ*, τόμος 41, σελ. 149.

τοπογραφικά με το δικό μας τοπωνύμιο που αναφέρεται σε έγγραφο. Το πατητήρι στις Κολώνες φαίνεται να χτίστηκε γύρω στον 18^ο αιώνα. Τμήμα του τοίχου του εφάπτεται σε εντυπωσιακά ερείπια αρχαίου οικοδομήματος πλούσιου γαιοκτήμονα της περιοχής (5^{ος} αι. – 4^{ος} αι. π. Χ.)⁹⁴. Εντυπωσιακό ήταν και το πατητήρι με το πουρλάκι (δεξαμενή) που βρισκόταν εντός της οικίας Κοτσίκου στο Αμπελάκι. Εφαπτόταν σε τμήμα του μεσαιωνικού τείχους που περιέβαλε άλλοτε τη μία από τις καστρικού τύπου γειτονιές του χωριού.

Πέρανι: Το Πέρανι⁹⁵ είναι μια σχετικά ευρύχωρη κοιλάδα, η οποία ανοίγεται στη θάλασσα σε ήρεμο όρμο. Το δυτικό μέρος της παραλίας είναι αμμώδες, ενώ το ανατολικό καταλαμβάνεται από βραχώδεις πλάκες, από τις οποίες οι ντόπιοι κατασκεύαζαν τις στρογγυλές επίπεδες πέτρες για τη σύνθλιψη σταριού, τις λεγόμενες *μόκρες* (χερόμυλους) μέχρι και τα νεότερα χρόνια⁹⁶. Στην εύφορη ενδοχώρα του Πέρανι εκτείνεται ο μεσαιωνικός του ελαιώνας. Στα δυτικά της κοιλάδας και σε κορυφή χαμηλού μαστοειδούς λόφου υπήρχαν ερείπια εκκλησίας, η οποία ανεγέρθηκε πιθανότατα μετά τον 6^ο αιώνα. Σε συνάφεια με τα λείψανα της εκκλησίας υπάρχει καμαρωτός τάφος, κατασκευασμένος κι αυτός μετά τον παραπάνω αιώνα και είναι όμοιου τύπου με αυτόν στο *Πυργιακόνι*⁹⁷. Ατυχώς ο τάφος

⁹⁴ Ι φ ι γ έ ν ε ι α Δ ε κ ο υ λ ά κ ο υ , «Ανασκαφικές έρευνες στην Σαλαμίνα», στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, τόμος Β', Αθήνα 2003, σελ. 29-44.

⁹⁵ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα ΠΓ15 και 31, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο που συντάχθηκε το 1772 (=ΠΓ31). Στο έγγραφο ΚΠ11 που συντάχθηκε το 1827, αναφέρεται ο *δρόμος του Πέρανι*. Στα έγγραφα ΠΓ4 και ΔΑ3 αναφέρεται η μεσαιωνική *Στράτα του Πέρου* με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1733 (=ΠΓ4). Η Στράτα ξεκινούσε από την εκκλησία του Αγίου Αθανασίου, αμέσως μετά την περιοχή *Κατσούλη*, περνούσε από την *Κακηβίγλα*, το *Δημήτρανι* και την *Κύριζα* και κατέληγε στο Πέρανι. Η παρουσία της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου σηματοδοτούσε την έναρξη της *Στράτας*. Στα έγγραφα ΔΑ17 (=1771) και ΠΔ16 (=1819), η τοποθεσία αναφέρεται *στον Πέρον*. Στο έγγραφο Ζ7 (1807) αναφέρεται το *Κηφαλάρι του Πέρου*, το υψηλότερο δηλαδή σημείο των εκτάσεων της εν λόγω οικογένειας γαιοκτημόνων. Γενικά η παλαιότερη αναφορά του τοπωνυμικού είναι σε έγγραφο του 1733 (=ΠΓ4).

⁹⁶ Ε ύ η Μ ι κ ρ ο μ ά σ τ ο ρ α , «Αποτυπώματα στον τόπο και στον χρόνο: κατασκευή μυολίθων από παραθαλάσσιο πέτρωμα στην περιοχή Πέρανι Σαλαμίνας», *ΑΚΑΜΑΣ, Όμιλος Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας*, Ενημερωτικό Δελτίο, αριθμ. 2, σελ 23-24.

⁹⁷ Με τη λέξη *πυργάρι* οι αρβανίτες του Αμπελακίου εννοούν τον οικογενειακό τάφο, χτισμένο με ξερολιθιά σε σχήμα χαμηλού πύργου. Εξ ου και το τοπωνυμικό *Πυργιακόνι* εκ του εκεί καμαρωτού τάφου του 6^{ου} αιώνα.

χρησιμοποιείται από τους εκεί αγροκαλλιεργητές ως βοηθητικός χώρος, ενώ πάνω στα ερείπια της εκκλησίας έχει χτιστεί εξοχική κατοικία με μορφή ανεμόμυλου⁹⁸. Στο βάθος της κοιλάδας, δυτικά-βορειοδυτικά της Παναγίας του Πέρανι και πάνω σε ύψωμα, υπάρχει εκτενής ελαιοτριβική εγκατάσταση που αποτελείται από περίβολο, βάση πιεστηρίου ελαιοτριβείου, στο κέντρο περίπου της έκτασης, και, τέλος, δύο τριβεία που με τον καιρό αλλά και τις συνεχείς αναμοχλεύσεις από τις εκεί γεωργικές εργασίες έχουν παραπέσει βόρεια του υψώματος (από τα δύο αυτά τριβεία σώζεται το ένα, ενώ το άλλο – και μεγαλύτερο – κλάπηκε). Η βυζαντινή αυτή εγκατάσταση χρονολογείται τον 10^ο αιώνα περίπου και συνδέεται ενδεχομένως με το γνωστό περιστατικό του Οσίου Νίκωνος του *Μετανοείτε*. Ο δε μεσαιωνικός οικισμός της περιοχής είναι η μικρή συστάδα παλαιών και ερειπωμένων οικιών που βρίσκονται σήμερα στην ενδοχώρα της κοιλάδας και ακριβώς απέναντι από την εκκλησία της Παναγίας της *Μισοσπορίτισσας*.

Το *Περανήσι* (αλλιώς: *νησί στο Πέρανι*, *νησί του Πέρανι*, *νησί του Πέρα*, *Πέρα*, ή *Περανός*) βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την ακτή του *Ζαρλή*⁹⁹ και του Πέρανι και έχει ως κύριο γεωμορφολογικό χαρακτηριστικό μια ήπια επικλινή και σχεδόν επίπεδη επιφάνεια στην ανατολική – βορειοανατολική του πλευρά. Ο Δημήτριος Ι. Πάλλας γράφει πως το νησάκι αυτό δέχτηκε εποικισμό γύρω στα μέσα του 7^{ου} αιώνα. Τα λείψανα των κτισμάτων είναι κατασκευασμένα με επιμέλεια και με κανονικότητα σχεδίου, στοιχεία που δείχνουν πως οι κάτοικοι αυτοί ήταν συνηθισμένοι σ' έναν αστικό τρόπο ζωής, που όμως αντιμετώπισαν στενότητα χώρου στο μικρό αυτό νησί. Ο Πάλλας πιθανολογεί ότι κατοικήθηκε από Κορίνθιους που εγκατέλειψαν την πόλη τους μετά τη σεισμική δραστηριότητα των ετών 597 – 601. Τα νομίσματα που εντοπίστηκαν σε επιφανειακή έρευνα μαρτυρούν παρουσία ζωής τουλάχιστον μισού αιώνα (μέσα 7^{ου} αι. – αρχές 8^{ου} αι.) και δείχνουν πως οι κάτοικοι αυτοί είχαν ικανοποιητικές προσόδους και ίσως ασχολούνταν με το ναυτικό εμπόριο ή και τις θαλάσσιες μεταφορές μικρών αποστάσεων¹⁰⁰. Η επικοινωνία με τις ακτές της Σαλαμίνας και της Αττικής γινόταν με μικρά πλοία, όπως αυτό φαίνεται από τη μικρή, τεχνητή και λαξευμένη στα βράχια διαμόρφωση ελλιμενισμού στην ακτή της

⁹⁸ Πάλλας, Έρευνες, σελ. 20-22.

⁹⁹ Επίθετο οικογένειας γαιοκτημόνων, που δεν μαρτυρείται πια στη Σαλαμίνα. Η τοποθεσία φαίνεται ότι ανήκε σε μέλη της οικογένειας αυτής.

¹⁰⁰ Πάλλας, Επιστημάνσεις, σελ. 202-205.

νησίδας και η οποία χωρούσε ένα πλοιάριο. Τόσο το Περανήσι όσο και το Πέρανι σχετίζονται με την παλαιά αθηναϊκή οικογένεια Πέρου¹⁰¹, μέλη της οποίας ήταν οι μεγαλογαιοκτήμονες των τοποθεσιών αυτών.

Προφήτης Ηλία: Εντυπωσιακός βραχώδης λόφος¹⁰² στον μυχό του όρμου της Σαλαμίνας. Στην κορυφή του βρίσκεται η εκκλησία του Προφήτου Ηλία, που οικοδομήθηκε κατά τους χρόνους της Φραγκοκρατίας. Στα νεότερα χρόνια η εκκλησία δέχθηκε επέκταση με πρόναο στα δυτικά της. Μπροστά από το τέμπλο, στα νότια του εσωτερικού τής εκκλησίας, υπάρχει δεξαμενή συλλογής όμβριων υδάτων, σήμερα σφραγισμένη. Η θέση του λόφου διαδραμάτισε ρόλο στην ιστορία της νήσου σε όλες σχεδόν τις εποχές, καθώς από τα αρχαιολογικά ευρήματα της ευρύτερης περιοχής του λόφου διαπιστώνεται κατοίκηση ήδη από τη 2^η χιλιετία π.Χ¹⁰³. Να σημειωθεί, τέλος, ότι ο οικισμός της Κούλουρης προς το τέλος του Μεσαίωνα πήρε το όνομα «Βράχος», όπως αυτό φαίνεται σε ενετικό έγγραφο του 1720: *συμφώνως πληρεξουσίω γενομένω εν τω Βράχω Κουλούρης*¹⁰⁴ (ο καταβιβασμός του τόνου στην παραλήγουσα προφανώς λόγω της γενικής πτώσης). Το τοπωνυμικό *Βράχος* απαντά σε πολλές περιπτώσεις μεσαιωνικών οικισμών που ήταν χτισμένοι επάνω ή πλησίον βραχωδών βουνών. Στο παραπάνω έγγραφο *Κούλουρη* ονομάζεται προφανώς όλο το νησί, ενώ *Βράχος* ο οικισμός που συμπήχθηκε δυτικά–νοτιοδυτικά του βραχώδους όγκου του προφήτη Ηλία.

Σαλαμίνα: Το τοπωνυμικό¹⁰⁵ αναφέρεται στην πόλη της σημερινής Κούλουρης αλλά και σε όλο το νησί. Απαντά από τους χρόνους της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα και έπειτα, κατά τους οποίους χρόνους η νήσος λαμβάνει μέρος στις Εθνικές Συνελεύσεις με αντιπροσώπους της (βλ. την ενότητα : Μικρά περιστατικά της καθημερινότητας από τους χρόνους της Επανάστασης και από τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους στη Σαλαμίνα μέσα από γραπτές πηγές).

¹⁰¹ Ντόκος, αριθμ. 222, 314, 497, 501 και Μέρτζιος, έγγραφο 22.

¹⁰² Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΟΜ2, που συντάχθηκε το 1830.

¹⁰³ Τριανταφυλλιά Κάττοουλα, «Επίμηκες ταφικό όρυγμα στην πόλη της Σαλαμίνας», στα υπό δημοσίευση *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Η Ιστορία της Αθήνας και της Αττικής, Αθήνα 27-31.5.2015*.

¹⁰⁴ Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, *Ο Μικρός Ελληνομνημόν*, σελ. 143.

¹⁰⁵ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα ΠΓ24, 42, Ζ5, 8, 11, ΚΠ10, 12, ΟΜ2, ΠΔ20, 38, 40, ΔΑ10, 11, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1826 (=Ζ11 και ΚΠ10).

Σατιρλή: Η τοποθεσία¹⁰⁶ βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του νησιού. Πρόκειται για μικρή κοιλάδα που ανοίγεται προς τη θάλασσα σε μικρό όρμο. Οι εκτάσεις αυτές φαίνεται να ανήκαν στην οικογένεια Σατιρλή (σατίρα<τσατίρα= μαχαίρι, είδος πελέκεως¹⁰⁷) αμάρτυρη σήμερα στη Σαλαμίνα. Στο βάθος της κοιλάδας, ανατολικά, υπάρχει το ναύδριο του Αγίου Δημητρίου, το οποίο μέχρι και τη δεκαετία του 1930 στέγαζε στο εσωτερικό του πηγάδι με χαμηλό χείλος, ακριβώς μπροστά από το Ιερό Βήμα. Μικρός οχετός που κατέληγε σε οπή στη δυτική πλευρά του ναού οδηγούσε το νερό έξω, όταν το πηγάδι ξεχειλίζει. Η είσοδος του ναού ήταν αρχικά στη βόρεια πλευρά του. Κατά τη δεκαετία του 1930 το πηγάδι καταχώστηκε, επειδή υπήρχε ο κίνδυνος της πτώσης του ιερέα αλλά και των προσκυνητών. Έτσι, ανοίχτηκε νέο φρέαρ, δυτικά και έξω του ναού, ενώ η είσοδος μετατράπηκε σε παράθυρο και ανοίχτηκε νέα στη δυτική πλευρά. Όμορφο διακοσμητικό στοιχείο αποτελεί ένας κεραμοπλαστικός σταυρός στην εξωτερική πλευρά του ιερού βήματος¹⁰⁸. Σε παρόλιθο και στην εξωτερική βόρεια πλευρά, εκεί όπου άλλοτε η αρχική είσοδος, διακρινόταν χάραγμα που ανέγραφε τα εξής: +ΘΕΟΦΥΛΑΑΚ<ΤΟΣ> | Η<ΣΟΥΣ> Χ<ΡΙΣΤ>ΟC ΘΕ ΕΟC | ΨCΑ ΔΕ<ΗΣΙΣ> |. Ο Πάλλας θεωρούσε τη χρονολογία ΨCΑ ως αναγραμματισμό του έτους CΨΑ. Με βάση αυτήν την επισήμανση, η εκκλησία οικοδομήθηκε το 1222, κατά τους πρώτους δηλαδή χρόνους της Φραγκοκρατίας¹⁰⁹. Η εκκλησία χτίστηκε, όπως φαίνεται και από την επιγραφή, από τον μοναχό Θεοφύλακτο, μέλος της οικογένειας Σατιρλή(:). Αυτός είχε αποσυρθεί εκεί και ζούσε ως ασκητής στο ησυχαστήριο αυτό· θεώρησε το νερό του πηγαδιού ως αγίασμα και γι' αυτό το ενέκλεισε στον μικρό αυτόν ναό. Ένας καμαρωτός τάφος που υπήρχε βορειοανατολικά του ναού είναι μάλλον του Θεοφύλακτου, ενώ το κελί του υπάρχει σήμερα σε ερειπιώδη κατάσταση βόρεια της εκκλησίας. Το ναύδριο είχε μαρμάρινο τέμπλο που καταστράφηκε μάλλον από κάποια σεισμική δραστηριότητα, κατά την

¹⁰⁶ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΠΔ17, που συντάχθηκε το 1819. Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική καταγράφεται το τοπωνυμικό Μπαλαδόνα, αρβ. balljie= μέτωπο. Πρόκειται για μικρό βραχώδη λόφο που η πρόσοψή του ομοιάζει με μέτωπο. Για τη νησίδα *Αρπεδόνα*, μεταξύ Σαλαμίνας και Φυλατούρι Περάματος βλ. Πέτ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 80-82.

¹⁰⁷ Πά λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 108, υποσημ. 4.

¹⁰⁸ Πά λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 108, 131 και στην ίδια σελ. την υποσημ. 3.

¹⁰⁹ Για τη χρονολόγηση της εκκλησίας βλ. περισσότερα Α σ λ α ν ί δ η ς-Π ι ν ά τ σ η, σελ. 188-189.

οποία κατέρρευσε και μέρος του τρούλου του. Το τέμπλο αυτό ήταν κατασκευασμένο από διάφορα συλήματα που προέρχονταν από παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές εκκλησίες της περιοχής του Μουλκίου – Κακηβίγλας – Πέρανι. Ένα θωράκιο που βρίσκεται σήμερα εντοιχισμένο στην Αγία Τράπεζα χρονολογείται στις αρχές του 11^{ου} αιώνα και προέρχεται προφανώς από αθηναϊκό εργαστήριο. Είναι συλήματα και πιθανώς προέρχονται από τον ερειπωμένο κατά τον 13^ο αιώνα ναό του Αγίου Δημητρίου στο Ζαρμπαλά Μουλκίου ή λιγότερο πιθανό από κάποια εκκλησία της περιοχής της Ζωοδόχου Πηγής. Τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη του τέμπλου (κιονόκρανο, αποτμήματα θωρακίων) θάφτηκαν ατυχώς κάτω από παχύ στρώμα τσιμέντου ακριβώς μπροστά και έξω από τη νέα είσοδο¹¹⁰.

Σελήνια: Τα Σελήνια¹¹¹ είναι μια μεγάλη κοιλάδα που καταλήγει σε ακτή. Περικλείεται από τη Βαθιά Πούντα ή Κάβο Μπενάρδο¹¹², την Τούρλα και το Τουρλοτό, το όρος Πηλός¹¹³, το Ντούνι, τη Λάκκα του Καμινιού (ασβεστοκάμινου), τη Τζούμπα του Λοχαγού, τον λόφο των Πυροβολείων και τον όρμο της Λιμνιάνας. Ειδικότερα τοπωνύμια εντός της περιοχής αυτής είναι η Γούβα του Τσεβά, το Σπιθάρι και άλλα. Στον όρμο των Σεληνίων βρίσκεται η βραχονησίδα Έλενα¹¹⁴ και

¹¹⁰ Πα λ λ α ς, Επισημάνσεις, σελ. 175-179.

¹¹¹ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα Ζ1, 13 και στον ΦΓ32, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του 1765 (Ζ1). Στο έγγραφο του Φάκελου Γρηγορίου αναφέρεται ως Σελήνες, μάλλον ως ανάμνηση του αρχαίου τύπου Σιληνίαι, Πα λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 110, υποσημ. 1.

¹¹² Πρόκειται για ανδρωνυμικό τοπωνυμικό που σχετίζεται με το κύριο όνομα Μπενάρδος, βλ. Ντόκος, αριθμ. 16, Μέριτζιος, έγγραφα 21 και 22 και Σουρμελής, στον αλφαβητικό κατάλογο, σελ. 309-312 ως Βενάρδος.

¹¹³ Περιοχή από όπου έπαιρναν οι Σαλαμίνιοι τον πηλό της χροιάς. Τον χρησιμοποιούσαν στο λούσιμο των μαλλιών και στα συγκάματα, βλ. Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, «Συνήθειες που σβήνουν. Ο Πηλός», *Ημερολόγιο Μεγάλης Ελλάδος*, έτος 13, 1934, σελ. 291-301 και Πα λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 105, υποσημ. 5.

¹¹⁴ Η προφορική παράδοση αναφέρεται σε πνιγμό κάποιας Έλενας, η σορός της οποίας βρέθηκε στους βράχους της νησίδας. Έκτοτε καλείται από τους ντόπιους αλιείς και ναυτικούς με το όνομα της κοπέλας σε ανάμνηση του δυσάρεστου αυτού περιστατικού. Πρόκειται για αιτιολογική παράδοση που προκλήθηκε από την παραφθορά της λέξης Πέλισες σε Έλενα. Στον χάρτη των Curtius-Kaupert (1881) η βραχονησίδα σημειώνεται ως Pélisäs. Στον ίδιο χάρτη, μάλιστα, ανατολικότερα από τις Πέλισες, σημειώνονται οι ύφαλοι Σκρόφες ως Scrófäs, αρβ. (=θηλυκοί χοίροι, γουρούνες, συνεκδοχικά οι πόρνες). Οι ύφαλοι τούτοι λέγονταν και Χοιράδες και δεν είναι άλλοι από εκείνους που αναφέρονται στην τραγωδία του Αισχύλου Πέρσαι (στίχ. 421) *ακταί χοιράδες νεκρῶν τ' ἐπλήθυον*. Ο Ιωάννης Σαρρής (*Τα τοπωνύμια της Αττικής*, περιοδ. ΑΘΗΝΑ, τόμ. 40, 1928, σελ. 126) πιθανολογεί ότι η

ανατολικότερα οι ύφαλοι *Σκρόφες*¹¹⁵ ή *Μυρμήγκια*. Όσον αφορά το όνομα *Σελήνια* ο Πάλλας σημειώνει ότι πρόκειται για το αρχαίο τοπωνυμικό *Σιληνία ακται*¹¹⁶. Μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν στην περιοχή εκτενείς σιτοβολώνες και αμπελοκαλλιέργειες, που υδροδοτούνταν από πηγάδια¹¹⁷ με άφθονο νερό. Οι

ονομασία *Πέλισαι* συνδέεται με την αρχαία λέξη *πέλειαι* (= περιστέρια). Από τα όσα σημειώνει ο Φουρικής για τις *Πέλισες* (περιοδικό *ΑΘΗΝΑ*, τόμος 41, σελ. 149-150) φαίνεται ότι συγγείι αυτές με τις *Σκρόφες*, διότι τις αναφέρει ως ύφαλους, ενώ είναι μικρή βραχονησίδα. Ορθότερο είναι ότι το νησιωνυμικό *Πέλισες* σχετίζεται με το αναφερόμενο από τον Ησύχιο *Πελεστόρθη*, ως όνομα όλου του νησιού, αλλά και με το επίθετο *πελειοθρέμμονα* που αναφέρεται από τον Αισχύλο (Πέρσαι, 309), ως χαρακτηριστικό της Σαλαμίνας που θρέφει περιστέρια. Φαίνεται ότι τα περιστέρια εκτρέφονταν από τους ίδιους τους κατοίκους κατά την αρχαιότητα (βλ. Γιάννη Χαιρετάκη, *Οι ασχολίες των Σαλαμινίων κατά την αρχαιότητα: η πρωτογενής παραγωγή*, περιοδ. Βάκιλος, τεύχ. 5, Σαλαμίνα 2015, σελ. 36), ενώ κατά τα μεσαιωνικά χρόνια τα νησιά πέριξ της νήσου αποτελούσαν καταφύγιο των αγριοπεριστεριών. Με τον ερχομό των αρβανιτών στη Σαλαμίνα και την επακόλουθη εγκατάστασή τους διδάχτηκαν από τους ντόπιους το ελληνικό *Πέλισες* και το προσάρμοσαν στην αρβανίτικη καλώντας τη βραχονησίδα ως *Pélazë* (= φοραδίτσες). Με το προσωνύμιο αυτό οι αρβανιτόφωνοι καλούν μικρά έντομα, με κόκκινα γυαλιστερά φτερά και μαύρα στίγματα. Ήταν ιδιαίτερα αγαπητά έντομα από εκείνους, διότι η εμφάνισή τους την άνοιξη θεωρείτο προάγγελος του Πάσχα (σήμερα καλούνται *πασχαλίτσες*). Από τους ντόπιους διδάχτηκαν, επίσης, και την αρχαία ονομασία των υφάλων *Χοιράδες*, την οποία προσάρμοσαν και εκείνη στη διάλεκτό τους αποδίδοντάς την ως *Σκρόφες*. Ο εν λόγω θαλάσσιος χώρος αποφεύγεται από τους αλιείς λόγω των συχνών συγκρούσεων των λέμβων τους επί των υφάλων τούτων, ιδίως όταν ο καιρός έχει *σοροκάδα*. Η τελευταία μετονομασία μάλλον ήταν σκόπιμη προς αποφυγή της σύγχυσης με μία άλλη νησιωνυμική θέση που αναφέρεται σε σύμπλεγμα δύο νησιών, μεταξύ της ακτής της Σαλαμίνας και της Αμφιάλης, τις *Κυράδες* (πιθανόν από την Παναγία την *Κυρά*, λόγω των ερειπίων εκκλησίας που υπάρχουν στο μεγαλύτερο νησί). Στα νεότερα χρόνια οι *Σκρόφες* καλούνται από τους ναυτικούς ως *Μυρμήγκια* λόγω του μικρότερου μεγέθους τους από τις *Πέλισες-Έλενας*, αλλά και προς αποφυγή του άσεμνου της λέξης και εν τέλει προς κοσμία απόδοση. Γενικά, είναι συνήθης η τακτική των ναυτιλλομένων να ονομάζουν ύφαλους και βραχονησίδες με ονόματα εντόμων, ζώων και πτηνών.

¹¹⁵ Βλ. παραπάνω υποσημ. και Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 93-94.

¹¹⁶ Πά λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 26 και Επισημάνσεις, σελ. 205-206.

¹¹⁷ Πολλά από τα πηγάδια της Σαλαμίνας, ιδίως αυτά που βρίσκονται σε αγροτικές περιοχές (Άγιος Γεώργιος, Παλιάμπελα), παρουσιάζουν ιδιαίτερη κατασκευή. Στο βάθος του πυθμένα τους έχουν τέσσερις μεγάλες, λιθόκτιστες, ημικυκλικές στοές που συναντώνται στο κέντρο του κάθε πηγαδιού και οι οποίες στόχο έχουν να διευρύνουν την επιφάνεια του προς άρδευση υδάτινου ορίζοντα. Στην παραλία, στο Κανάκιανι (Κανάκια), ο πυθμένας του ονομαζόμενου πηγαδιού *Ποτιστήρι* έχει διευρυνθεί με περαιτέρω λάξευση στον φυσικό βράχο ώστε να μεγαλώσει περισσότερο ο υδάτινος ορίζοντάς του. Παρόμοια τεχνική παρατηρείται και στην πηγή του Αγίου Ιωάννη του Νηστικού στο Μούλκι, η οποία

εκτάσεις των *Σεληνίων* ανήκαν σε αμπελακιώτες αγρότες, καθώς τα Σελήνια συνορεύουν με το *Αμπελάκι*. Ο δρόμος που συνέδεε τις δύο περιοχές ήταν η *Στράτα της Απάνω Μεριάς* (= σημερινή Λεωφ. Αμπελακίων)¹¹⁸ που ξεκινούσε δυτικά της εκκλησίας των Εισοδίων Θεοτόκου *Αμπελακίου*, ανηφόριζε ανάμεσα από τον *λόφο της Τζούμπας του Λοχαγού* και του *Σπιθαριού* (οικισμός Αγίου Χριστοφόρου) και διερχόταν μέσω των αμπελοκαλλιέργειών και του σιτοβολώνα για να καταλήξει στην ακτή, όπου και η εκκλησία του Αγίου Νικολάου (οικοδομήθηκε στα χρόνια της τουρκοκρατίας). Κατά την πορεία της *Στράτας* υπήρχαν παράδρομοι και μονοπάτια που οδηγούσαν σε ειδικότερες τοποθεσίες. Η περιοχή των *Σεληνίων* οικοπεδοποιήθηκε μετά τα μέσα του 20ού αιώνα¹¹⁹.

αναβλύζει από τη βάση μεγάλου βράχου. Μέχρι σήμερα σώζεται πλησίον της πηγής και σε επαφή με το βράχο υδρορροή που καταλήγει σε γούρνα για το πότισμα των ζώων. Παλαιότερα υπήρχε στο δρόμο πηγάδι το οποίο μπαζώθηκε και κοντά του λίθινη λεκάνη ελαιοτριβείου βυζαντινών χρόνων, που συλλέχθηκε τη δεκαετία του 1980 από ντόπιο και φυλάσσεται σήμερα σε κήπο. Εντυπωσιακή είναι και η πηγή *Στεφηλούκο* στην ενδοχώρα των Κανακίων, κατασκευασμένη κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Στο Αμπελάκι, στην οδό Μητροπολίτου Γερμανού Γκούμα, υπάρχει πηγάδι που βρίσκεται στο σύνορο δύο αυλών, δηλαδή το μισό στόμιο βρίσκεται εντός της μίας αυλής και το άλλο μισό εντός της άλλης. Ο μαντρότοιχος που διαχωρίζει τις δύο αυλές διακόπτεται από το πηγάδι και συνεχίζει έπειτα. Έτσι, το νερό εκμεταλλευόταν από δύο οικογένειες και το πηγάδι το αποκαλούσαν *μεσιακό*. Από το δεύτερο τέταρτο του 20^{ου} αι. αρχίζουν να τοποθετούνται στο νησί ζωοκίνητες ή πετρελαιοκίνητες σιδηροκατασκευές άντλησης νερού από πηγάδια καθώς και μεταλλικοί ανεμόμυλοι για τον ίδιο σκοπό, τα οποία αποτελούν αξιόλογα δείγματα της Βιομηχανικής Αρχαιολογίας. Για δημοσιεύσεις σχετικές με τα πηγάδια στη Σαλαμίνα βλ. Μόδ ε σ τ ο υ Κ ι α μ ί λ η, «Πηγές και πηγάδια της Κούλουρης», εφημ. *Σαλαμίνα*, αρ. φύλ. 39, 15-8-2010 και Π α ν α γ ι ώ τ η Β ε λ τ α ν ι σ ι ά ν, «Η πηγαδομαντεία στο Αμπελάκι», περ. *Βάκιλος*, τεύχ. 3, Σαλαμίνα 2010, σελ. 8-10, όπου και βιβλιογραφία σχετική με το νερό ως πηγή ζωής, δύναμης και καθαριού. Τα περισσότερα από τα στοιχεία για τη γενική αρχιτεκτονική φυσιογνωμία της Σαλαμίνας και τους τύπους των παραδοσιακών οικιών προέρχονται από τα εξής χειρόγραφα του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας: αριθμ. χειρογράφου: 3493/1985, Συλλογείς Θωμούλα Μπεκιάρη, σελ. 13-25, αριθμ. χειρογράφου: 1024/1970, Συλλογείς Περούλη Αθηνά, σελ. 13-19 και 22-26, αριθμ. χειρογράφου: 3709/1994, Συλλογείς Παπαδά Μαρία, σελ. 24-28^α, 29^α-30 και 35-39.

¹¹⁸ Βλ. σε αυτήν την ενότητα τα όσα γράφονται για το τοπωνυμικό της Απάνω Μεριάς.

¹¹⁹ Ενδεικτικό της δημιουργίας των τοπωνυμίων αποτελεί το γεγονός, πως μετά την οικοπεδοποίηση και την επακόλουθη οικοδόμηση της περιοχής των Σεληνίων καθώς και τη σταδιακή μετατροπή του σε παραθεριστικό θέρετρο, γεννήθηκαν νέα τοπωνύμια στην περιοχή, όπως *Φλώρα* (γυναίκα που διέθετε παραλιακό κέντρο), *Βασιλείου* και *μόλος Βασιλείου*, *Κουρσάρος* (σημείο αναφοράς για πολλούς νέους), *μόλος Αγίου Νικολάου*, *Θεατράκι*, *Λιμανάκι στο Θεατράκι*, *Πολυκατοικίες* (=δύο συγκροτήματα

Σολάκη: Η περιοχή¹²⁰ βρίσκεται εντός της ευρύτερης περιοχής του *Μουλκίου* και συγκεκριμένα στα νότια της περιοχής του *Ζαρμπαλά* και βόρεια του *Χωριού* του *Μουλκίου*. Η περιοχή καταλήγει στην ακτή *Σαβούρα*¹²¹. Την περιοχή διέρχεται και ρέμα, επίσης ονομαζόμενο ως *Σολάκη* (νότια του Αγίου Δημητρίου στο *Ζαρμπαλά*). Πρόκειται για επίθετο οικογένειας, μέλος της οποίας ήταν ο μικρογαιοκτήμονας της περιοχής. Ο τύπος *Σολάτζη* που απαντά σε έγγραφο προέρχεται από το φαινόμενο του τσιτακισμού.

Τζύριζα / Τσύρεζα / *Cirëze* / *Cërëzë*: Η τοποθεσία¹²² καλείται σήμερα *Κύρεζα* και *Κύριζα*. Ο τύπος *Τζύριζα* προέρχεται από τσιτακισμό. Πρόκειται για μια μικρή

πολυκατοικιών, το ένα στη στροφή από *Φλώρα* προς *Λιμανάκι* (όχι το *Λιμανάκι* του *Θεάτρου*) και το άλλο πάνω από την πλατεία του Αγίου Νικολάου), *Στρογγυλή* (πλατεία στη αρχή του *Πηλού*), *Μυκονιάτικο* (=οικία που η αρχιτεκτονική του θυμίζει τη *Μύκονο*) και άλλα. Το τοπωνύμια αυτά φανερώνουν ότι η αλλαγή του τοπίου αλλά και η αλλαγή της σύνθεσης της τοπικής κοινωνίας προκαλούν τη γέννηση νέων τοπωνυμικών.

¹²⁰ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα ΠΔ13, 38, 39, με παλαιότερη αναφορά του τοπωνυμίου σε έγγραφο του 1815 (=ΠΔ13). Στο έγγραφο αυτό βρίσκεται ο τύπος με τον τσιτακισμό.

¹²¹ Βλ. στο Παράρτημα Εγγράφων τον Κατάλογο Τοπωνυμικών *Σαλαμίνας* του Π. Φουρική.

¹²² Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΦΓ7, που συντάχθηκε το 1830 περίπου. Από τον κατάλογο των τοπωνυμικών του Π. Φουρική αντλούμε τις ακόλουθες τοποθεσίες σε *ëzë*: **Αλωνάκια Λεμένεζε*= αρβ. *Αλωνάκια Limenjiëzë* (= τα μικρά αλώνια του λιμανιού· πρόκειται για τα αλώνια βόρεια της Αγίας Τριάδος *Αμπελακίου*, στο Αρχαίο Λιμάνι), **Βένεζα*= αρβ. *Veniëzë* (βένια= είδος κέδρου που αφθονούσε άλλοτε στη *Σαλαμίνα*· πρόκειται για βουνό στο οροπέδιο του *Γκίανι*· σήμερα, δύο βουνά του οροπεδίου καλούνται *Μικρή* και *Μεγάλη Βένιζα* ή *Βενίστα*), **Εκκλησία*= αρβ. *Klisëzë*, βλ και Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 113, **κοκοσίλα Κοϊδέλεζα* = αρβ. *kokosila Koïdelëzë* (*κοκοσιά*= πηγή στην άκρη της ακτής, εντός των εκτάσεων της αμάρτυρης σήμερα στο νησί οικογένειας *Κοϊδέλη* ή από την αμάρτυρη σήμερα οικογένεια *Κοκοσούλα* που συνόρευε με τις εκτάσεις της οικογένειας *Κοϊδέλη*· δύσκολο να προσδιοριστεί το τοπωνύμιο σήμερα), **Μάλεζα*= αρβ. *Maljëzë* (βουνό πάνω από το *Μούλκι*· σε αντιδιαστολή με το *Μαλιζί*= αρβ. *Maljëzi*= βουναλάκι, την κορυφή της οροσειράς του *Μαυροβουνίου*), **Μελίσσια*, αρβ.= *Mpljetëzë*, σήμερα καλείται *Μπλιέτες*, **Μπουκουρίμεζα*= αρβ. *Bukurimëzë* (= όμορφος λόφος, βρίσκεται δυτικά του Κοιμητηρίου *Σαλαμίνας*), **Παλεθούρεζα*= αρβ. *Paljieturëzë*= μικρό παράθυρο, βουνό στα ανατολικά της οροσειράς του *Μαυροβουνίου*, προς τον *Ντοροτό* και το *Αμπελάκι*, **Σκινέζ* = αρβ. *Skinëzë* = περιοχή με γαϊδουράγκαθα· σήμερα εντοπίζεται στο *Καματερό*· καλείται και *Σκιντεζί* (=βλ. Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδικό *ΑΘΗΝΑ*, τόμος 41, σελ. 159. Το επίθετο *Σκινάς* που απαντούσε στην Αθήνα (βλ. Πούλος, αριθμ. συμβολαίων 1, 44, 181 και 807 και Σουρμελής, στον αλφαβητικό κατάλογο, σελ. 309-312) δεν φαίνεται να σχετίζεται με το εν λόγω τοπωνυμικό), **Σόρεζα*= αρβ. *Sorëzë*= βουνό στα δυτικά της *Άσπρης Ράχης* (αρβ. *rache e mparëdë*) του *Γκίανι*, εντός της

παραθαλάσσια κοιλάδα δίπλα στο Πέρανι, με ήρεμους λόφους και ανοίγεται προς τη θάλασσα σε βραχώδη όρμο. Καταλαμβάνεται κι αυτή σήμερα από παραθεριστικές κατοικίες και κυρίως από αγροκαλλιέργειες και ελαιώνες. Όσον αφορά το ετυμολογικό του τοπωνυμικού ο Πάλλας σημειώνει ότι τούτο φαίνεται υποκοριστικό της «Κυρίας» και σημαίνει την «Κυρούλα». Ενδέχεται, δηλαδή το μέρος αυτό να αναφέρεται σε κάποια καλόγρια ή άλλη σεβάσμιμα γυναίκα που να έμενε εκεί ή να κατείχε όλη την περιοχή της Κύριζας¹²³. Το επίθετο Κυράς απαντά, όμως, σε σαλαμινιακό έγγραφο¹²⁴ και φαίνεται ότι η έκταση ανήκε στην ομώνυμη οικογένεια μικρογαιοκτημόνων, από την οποία ονοματοδοτήθηκε η τοποθεσία. Παρεμφερές επίθετο απαντούσε και στην Αθήνα¹²⁵.

Στα νοτιοδυτικά όρια της περιοχής αυτής με το Πέρανι, στην κορυφή μαστοειδούς λόφου υπάρχουν ερείπια εκκλησίας, τα οποία η προφορική παράδοση αποδίδει στο όνομα του Αγίου Ιωάννη του Νηστικού. Η έρευνα του Πάλλα αποκάλυψε ότι πρόκειται για μικρή εγκατάσταση που αποτελείται από αυλή, μικρό ναό και έναν επιμήκη χώρο, εφαπτόμενο στη νότια πλευρά του ναυδρίου. Ο επιμήκης αυτός χώρος ίσως ήταν στάβλος ή αποθήκη και μάλλον υπήρχε πάνω από αυτόν όροφος για κατοίκηση, ο οποίος επικοινωνούσε με την αυλή με τη βοήθεια μόνιμης ξύλινης σκάλας. Συνεπώς, το βυζαντινό αυτό μνημείο συνιστά καταφύγιο κάποιου αναχωρητή ή το υποστατικό μικρού γαιοκτήμονα, εφοδιασμένο με μικρό ευκτήριο

μικρογαιοκτησίας της οικογένειας Σώρρα που δεν απαντά πλέον στη Σαλαμίνα· σημαίνει δε και μικρή κορακοφωλιά, **Τουτούλεζα*= αρβ. *Tutulëzë*, από το οικογενειακό επίθετο *Τουτούλης* (δεν συναντάται πια στη Σαλαμίνα η οικογένεια)· η περιοχή εντοπίζεται στο *Μούλκι*, όπου σήμερα βρίσκεται η *Ελιά της Όρσας*. Η ίδια περιοχή καλείται και *Πολυέλαιος*= λόγω της άφθονης παραγωγής ελαιολάδου) και **Ταούλεζα*= αρβ. *Taulëzë*. Το τελευταίο τοπωνυμικό αναφέρεται στον Τύμβο των Σαλαμινομάχων. Από τους Καματεριώτες αλιείς καλείται ο Τύμβος ως *Μαγούλα* και *Μαγγούλα*, βλ. και Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 133, στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του ίδιου και Α.Ε.Ι.Μ.Φ.Σ.-ΦΛ-Ε.Ε., 35 (1745).

¹²³ Πά λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 109, υποσημ. 9. Για την ερμηνεία ως χώρου παιχνιδιού της τραμπάλας, βλ. Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδικό *ΑΘΗΝΑ*, τόμος 41, σελ. 166. Η ερμηνεία Γκούριζα>Κύριζα είναι αδιάφορος, διότι τα τοπωνυμικά με πρώτο συνθετικό τη λέξη Γκουρ= αρβ. *gur*= ο βράχος, είναι συνήθη στους αρβανίτες και δεν έχουν εκπέσει σε διαφορετική φωνολογική απόδοση· αν δηλαδή το τοπωνυμικό λεγόταν από παλιά Γκούριζα, θα λεγόταν και σήμερα κατά τον αυτόν τρόπο.

¹²⁴ ΔΑ9 (1823).

¹²⁵ Βλ. Ντόκος, αριθμ. 186, όπου καταγράφεται το επίθετο Κύρρινας.

οίκο. Το πλήθος των μαρμάρινων συλημάτων (μονόλιθη τράπεζα, αράβδωτοι κιονίσκοι, κιονόκρανα, αμφικιονόκρανα, μαρμάρινοι πεσσίσκοι κ.ά.) προέρχεται πιθανότατα από την ερειπωμένη εκκλησία του Πέρανι ή και την περιοχή των Περιστεριών¹²⁶ και της Κακηβίγλας και δείχνει τον ιδιαίτερο ζήλο του ιδρυτή να προσδώσει καλαίσθητη διάθεση στο κτίσμα του. Η δε χρονολόγηση της ανέγερσής του προσανατολίζεται λίγο πριν το τέλος της πρώτης χιλιετίας¹²⁷. Η κάτοψη της εκκλησίας με τους βοηθητικούς χώρους που εφάπτονται σε αυτήν, θυμίζουν τα ερείπια της εκκλησίας του Προφήτη Ηλία, στην κορυφή *Λούγγου Κακηβίγλας*.

Τουρκολιμνιώνα: Απάνεμο φυσικό λιμάνι¹²⁸ στο νότιο από τα δύο δυτικά άκρα της Σαλαμίνας, μεταξύ του Κάβο-Μάνεση¹²⁹ και του Κάβο-Καρά. Σήμερα η περιοχή έχει

¹²⁶ Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική καταγράφεται η σπηλιά στα *Περιστέρια*, γνωστή στους ντόπιους και ως η Σπηλιά του Αίαντα ή η Σπηλιά στις Κολώνες (σήμερα λέγεται η Σπηλιά του Ευριπίδη, λόγω της εύρεσης εντός του σπηλαίου αρχαίου σκύφου με το όνομα του Σαλαμίνιου τραγωδού κατά τη διάρκεια αρχαιολογικών ανασκαφών. Στον ίδιο κατάλογο αναφέρονται οι σπηλιές: η σπηλιά του *Αράπη* (στο Ναύσταθμο), του *Γκιαούρη* και οι *Σπηλίτσες*, αρβ= Spelözë. Το *Ζαστάνι* που αναφέρει ο Φουρικής είναι το βάραθρο στην περιοχή *Στενό*. Για το *Στενό* βλ. Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 94. Για το *Ζαστάνι*, ό.π., σελ. 107-108. Όσον αφορά το τοπωνύμιο *Περιστέρια* να σημειωθεί ότι είναι ένα μικρό φυσικό λιμάνι που προστατεύεται από νησίδες και βράχους και από την αρχαιότητα αποτελεί απάνεμο και ασφαλές αγκυροβόλιο για τα ιστιοφόρα κατά τις τρικυμίες. Εκεί ζούσαν άλλοτε σμήνη από αγριοπερίστερα, τα περισσότερα των οποίων εξολοθρεύτηκαν την περίοδο της Γερμανικής Κατοχής. Καθώς τα αγριοπερίστερα κούρνιαζαν στις εσοχές των γκρεμών, οι ντόπιοι έριχναν από την κορυφή των βράχων δίχτυα και έτσι τα εγκλώβιζαν. Σήμερα μόνο ένα σμήνος υπάρχει με 20-30 περίπου αγριοπερίστερα. Πάντως, το τοπωνυμικό σχετίζεται με την αρχαία λέξη *πέλειαι*= αγριοπερίστερα και με το αναφερόμενο από τον Ησύχιο *Πελεστόρθη*, ως ένα από τα ονόματα της Σαλαμίνας, βλ. Πάλλας, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 109, υποσημ. 2. Στην τραγωδία του Αισχύλου *Πέρσαι* (στίχ. 309) η νήσος αναφέρεται ως πελειοθρέμμων *ἀμφι νήσον τὴν πελειοθρέμμονα* (αυτή που θρέφει περιστέρια).

¹²⁷ Πάλλας, Έρευνες, σελ. 22-29.

¹²⁸ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΦΓ14, που συντάχθηκε το 1830 περίπου.

¹²⁹ Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική καταγράφονται τα ακρωτήρια: *Αράπης*, *Γαρμπής* (μάλλον επίθετο και άσχετο με τον άνεμο), *Κάβο-Βάρβαρο* (*Κυνόσουρα*), *Καλογραιάς* (σήμερα λέγεται Πέτρα Καλογήρου, βλ. Σουρμελής, στον αλφαβητικό κατάλογο, σελ. 309-312 και Μέρτζιος, έγγραφο 20 και 22, όπου καταγράφεται το επίθετο Καλογεράς), *Κολώνες*, *Μάνεσι*, *Μαρούδι*, *Καράς*, *Πετρίτης* (ανάμεσα στο *Θυννιό* και το *Κανάκιανι*), *Σταυρός*, τα ακτωνυμικά *Ούρια*, *Βαθό* και *Σαβούρα* και οι νησίδες *Βρυσάκια* (< ο *Ευρυσάκης*;, η *Ρεβυθούσα*;) , *Θερίμια*, *Κανάκιανι*, *Λυκοπούλα* (όπου και το ομώνυμο ακρωτήριο στην περιοχή *Κολώνες*), *Περανήσι*, *Πυργιακόνι* (ανάμεσα στο *Κανάκιανι* και το *Λαμπρανό*) και *Πελισαί* (από λάθος του αντιγραφέα αντί *Πέλισαι*). Για τη

μετονομαστεί από τους παραθεριστές σε Ηλιακτή, αν και από τους ντόπιους σε χρήση είναι ακόμη ως Τουρκολίμανο. Το πρώτο συνθετικό της λέξης υποδηλώνει ή την παρουσία του τουρκικού στόλου εκεί και την αγκυροβόληση των πλοίων του ή αντανακλά γεγονότα που διαδραματίστηκαν με τούρκους. Πράγματι, το 1332/3 οθωμανοί πειρατές του *Σουλτανάτου του Ικονίου* της Σμύρνης λεηλατούσαν τις ακτές του Σαρωνικού και το 1340 επιτέθηκαν στον Πειραιά και την Αθήνα. Στο Τουρκολίμανο η παρουσία σαλαμινιακής ναυτικής μοίρας, ως μέρος της συμμαχίας δυτικών και βυζαντινών κατά των τούρκων του Ικονίου Σμύρνης (1344) ήταν ισχυρή. Μάλιστα, η ναυμαχία μεταξύ Τούρκων και συμμάχων των Καταλανών που έγινε γύρω στο 1360 στο στενό μεταξύ Σαλαμίνας και Μεγάρων, βόρεια του Τουρκολίμανου και σε μικρή απόσταση από αυτό, οδήγησε στην απώλεια τριάντα πέντε τουρκικών πλοίων¹³⁰. Για τους παραπάνω λόγους το τοπωνυμικό φαίνεται να έχει περισσότερη σχέση με τα γεγονότα τα σχετικά με τους τούρκους¹³¹.

Φύκθι: Η περιοχή είναι παραθαλάσσιος¹³² και βρίσκεται στην παραλία των *Βασιλικών*. Γράφεται και ως *Φύκθι* και *Φύχθι*. Το τοπωνυμικό σημαίνει στην αρβανίτικη τη μικρή συκιά¹³³.

Φουνταγά / Φουνταρέα: Πρόκειται για θαλασσωνύμιο και σχετίζεται με το απάνεμο λιμάνι του Αμπελακίου (Αρχαίος Λιμένας της Πόλης των Κλασικών χρόνων). Μέχρι και τα μέσα του 1940 ελλιμενίζονταν εκεί τα ιστιοφόρα πλοία, ατμόπλοια και πλοιάρια των αμπελακιώτικων οικογενειών. Η λέξη είναι ιταλική, *fonto*= *βάθος, πυθμένας*.

Χαλιώτη Αλοκή: Ακτωνυμικό¹³⁴ εντός της περιοχής του Χαλιώτη στα νοτιοανατολικά του νησιού. Πρόκειται για παραθαλάσσια εγκατάσταση συλλογής και

διαφοροποίηση *Πούντας* και *Κάβου*, βλ. Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 91-92. Για τις νησίδες *Κυράδες* βλ. Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 88-90. Για τη νήσο *Λέρο*, βόρεια του Ναυστάθμου, βλ. Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 90. Για το *Ταλαντονήσι* βλ. Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 96.

¹³⁰ Πά λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 130.

¹³¹ Το τοπωνυμικό *Φραγκολιμίονα*, που καταγράφει ο Πάλλας από άλλη πηγή, δεν επιβεβαιώνεται από την προφορική παράδοση, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει και ο ίδιος, Πά λ λ α ς, *Σαλαμινιακά*, σελ. 112, υποσημ. 2.

¹³² Το ακτωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΠΔ8, που συντάχθηκε το 1791.

¹³³ Πέ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδ. *ΑΘΗΝΑ*, τόμ. 41, σελ. 167.

επεξεργασίας του αλατιού. Η τοποθεσία Χαλιώτη ανήκε στην ομώνυμη οικογένεια που δεν απαντά πλέον στο νησί ήδη από τον 19^ο αιώνα¹³⁵. Πρόκειται περί πατριδωνυμικού· εκείνος που κατάγεται από τα Χάλια Βοιωτίας¹³⁶ (σημερινή Δροσιά Χαλκίδας).

Ψιλή Άμμος: Ακτωνυμικό¹³⁷ της ευρύτερης περιοχής των Βασιλικών. Η άμμος της παραλίας χρησιμοποιείτο μέχρι και τα νεότερα χρόνια για οικοδομικά έργα. Στην αρβανίτικη καλείται ως *Sür i hölë*¹³⁸ (= η άμμος η ψιλή).

Ανακεφαλαιώνοντας διαπιστώνεται ότι η τοπωνυμική ονοματολογία εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλήφθηκαν και βίωσαν τις σχέσεις τους με το φυσικό και το δομημένο περιβάλλον. Συγχρόνως, όμως, φέρει αυτή και τα ίχνη της ιστορικής και της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η κατονομασία ενός τόπου, η απόδοση σε αυτόν μιας ταυτότητας είναι ίσως η πλέον εύγλωττη εκδήλωση με την οποία μια ομάδα ανθρώπων σηματοδοτεί τη μονιμότητά της σε μια περιοχή, η οποία είναι είτε ο τόπος επί του οποίου εκφράζεται η κυριαρχία της ομάδας, είτε το στήριγμα που εξασφαλίζει διαχρονικά την ύπαρξη και την επιβίωσή της.

Τα ακτωνύμια της Σαλαμίνας είναι τόποι μνήμης· αντικατοπτρίζουν όχι μόνο στοιχεία της μικροϊστορίας της, αλλά εντάσσουν αυτήν στο ευρύτερο πλαίσιο της μακροϊστορίας της και κυρίως στο αρχαιολογικό και στο ιστορικό της *γένεσθαι*. Τα τοπωνυμικά ανάγουν την ιστορική συνείδηση των σημερινών Σαλαμινίων στο απώτερο παρελθόν των προγόνων τους, τους συνέχουν με αυτούς και οι ίδιοι αποκωδικοποιούν το τοπωνύμιο όχι μόνο ως στοιχείο της εντοπιότητάς τους, αλλά

¹³⁴ Το τοπωνυμικό αναφέρεται στο έγγραφο ΠΔ14, που συντάχθηκε το 1817.

¹³⁵ Πα λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 109, υποσημ. 3 και Π έ τ ρ ο ς Φ ο υ ρ ί κ η ς, περιοδικό *ΑΘΗΝΑ*, τόμος 42, σελ. 130-136.

¹³⁶ Πρόκειται για την αρχαία πόλη Χαλία.

¹³⁷ Το ακτωνυμικό αναφέρεται στα έγγραφα ΠΔ37 και ΔΑ2, με παλαιότερη αναφορά σε έγγραφο του Α.Ε.Ι.Μ.Φ.Σ.-ΦΛ-Ε.Ε., 35 (1745). Στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική καταγράφεται ως θέση το *Ζαρίφι*, ένα ειδικό ακτωνυμικό της περιοχής *Χαλιώτη*. Η οικογένεια Ζαρείφη απαντά στη Σαλαμίνα.

¹³⁸ Πα λ λ α ς, Βροκή<*Βοϊκή, σελ. 112 και στον Κατάλογο Τοπωνυμικών Σαλαμίνας του Π. Φουρική.

και ως στοιχείο που τους εντάσσει σε ένα μακραίωνο παρελθόν, βαθιά χαραγμένο στη συνείδησή τους.

Πολυχρόνης Λεμπέσης, *Πλαγιά στην Κούλουρη*.